Šabanović Hazim

BOSANSKI DIVAN

ORGANIZACIJA I UREĐENJE CENTRALNE ZEMALJSKE UPRAVE U BOSNI POD TURSKOM VLAŠĆU DO KRAJA 17. STOLJEĆA.

d

Uvodne napomene

Budući da su u uređenju i organizaciji Bosne u doba vladavine Osmanskog carstva postojale izvjesne specifičnosti, koje nisu bile karakteristične za ostale zemlje u okvirima toga carstva, i izvjesne privilegije koje su važile samo za ovu zemju — to se dugo mislilo i govorilo da su se u Bosni u doba osmanske vladavine sačuvale mnoge ustanove i elementi društvenog i državnog uređenja srednjovjekovne Bosne.

Još je više bilo rašireno mišljenje, uostalom sasvim tačno, da je Bosna za vrijeme osmanske vladavine imala poseban položaj u Carstvu, ali je sasvim pogrešno shvatanje da su se te specifičnosti u položaju i uređenju Bosne zasnivale na poštivanju mnogih zatečenih ustanova od strane osmanskih sultana i na osobitim privilegijama koje je dobila ova zemlja od sultana — osvajača.

Ovdje se ne možemo detaljno upuštati u ispitivanje porijekla takvih shvatanja koja, po našem mišljenju, datiraju iz XVIII stoljeća, kada je bosansko plemstvo pomoću sistema malikana i čifluka došlo u mogućnost da u svoje ruke prigrabi svu ekonomsku snagu zemlje, a sa procesom slabljenja centralne vlasti i jačanjem ajana u provinciji bosansko plemstvo počelo da prigrabljuje svu političku i vojnu vlast u zemlji u svoje ruke. Tada se između Porte, odnosno njenih predstavnika u Bosni, i domaćeg plemstva, kao i u međusobnim odnosima samog domaćeg plemstva, javljaju izvjesne pojave i težnje koje su mnogo podsjećale na stanje uoči propasti bosanske samostalnosti. Tada su nastala i shvatanja o posebnom položaju Bosne i u ranijem periodu osmanske vladavine, kao i shvatanje da taj poseban položaj počiva na poštivanju predturskih ustanova.

Nije potrebno posebno isticati da su takva shvatanja i mišljenja bila neosnovana i pogrešna. Neosnovanost takvih mišljenja istakao je

---

* Pokojni Hazim Sabanović predao je ovaj rad za *Priloge* još za svoga života. On je imao namjeru da uz ovaj rad priloži i dokumentaciju i druge bilješke, ali zbog nenadne smrti nije stigao da to učini. U njegovoj rukopisnoj ostavštini nisu pronađene nikakve bilješke koje se odnose na ovaj rad. On se objavljuje bez ikakvih promjena, osim što je dodat engleski rezime. Redakcija *Priloga*.

dovoljno jasno i ubjedljivo V. Čubrilović u svojoj studiji o porijeklu muslimanskog plemstva u Bosni, ukazujući da su Turci u Bosni, kao i u svakoj osvojenoj zemlji, sa svojom vlašću zavodili svoj poredak koji se „upravlja po načelima i zakonima potpuno različitim od srednjovjekovnih bosanskih vlasti. Kada zauzima Bosnu 1463. i zavodi u njoj svoju upravu Mehmed II postupa po istim načelima po kojima su uređene i druge zemlje, osvojene od njega ili od drugih sultana«. »Uređenje Bosne neposredno poslije osvojenja pokazuje da se Mehmed II držao opštih načela pri organizovanju ove turske pokrajine i da nije Bosni dao nikakav poseban položaj u carstvu, zasnovanom na starom stanju stvari«.

Proučavanje upravnog uređenja Osmanskog carstva uopće, a bosanskog pašaluka posebno, dovodi nas do zaključka da su te tvrdnje sasvim tačne. Dolaskom turske vlasti, izvršene su i u Bosni, kao i u svakoj drugoj našoj pokrajini, mnoge krupne promjene kako u ekonomskom i kulturnom, tako i u državnom i društvenom uređenju. Tursko državno, društveno i ekonomsko uređenje znatno se razlikovalo od uređenja koje su oni zatekli u našim srednjovjekovnim državama. Osnovne osmanske upravne institucije u bosanskom pašaluku ne izdvajaju se i ne razlikuju u suštini od istih institucija u drugim turskim provincijama. Štaviše, bilo je osmanskih pašaluka u Evropi koji su imali znatno više specifičnosti u svom uređenju od Bosne.

Ukoliko pojedine turske pokrajine imaju u svom uređenju neke specifičnosti, one se nikada ne zasnivaju na principu naročitog poštivanja zatečenih ustanova niti na principu privilegija datih iznimno, nekoj provinciji iz posebnih obzira prema njoj, nego se one uvijek temelje na specifičnosti položaja i uloge koju je izvjesna provincija imala da odigra u službi Carstva kao cjeline.

To ukazuje na potrebu da se prouči upravno uređenje svakog pašaluka nekadašnjeg Osmanskog carstva, naročito s obzirom na eventualne specifičnosti u tome uređenju da bi se onda tek mogle jasno uočiti i razlikovati opće ustanove i pojave od specifičnih i posebnih.

Da se u nauci odavno povlače pogrešna mišljenja o načinu uređenja pojedinih turskih pokrajina, o posebnom položaju provincija koji nikad nije postojao, te da ta mišljenja do danas nisu ostala bez svojih predstavnika u nauci, razlog je, svakako, slabo poznavanje toga uređenja. Ovaj rad ima zadatak da, bar donekle, doprinese boljem poznavanju upravnog uređenja bosanskog pašaluka.

Prije nego što pređemo na prikazivanje pojedinih upravnih ustanova bosanskog pašaluka, potrebno je da se, bar u najkrupnijim potezima, osvrnemo na najbitnije karakteristike turskog državnog, društvenog i ekonomskog uređenja uopće i na društveno i ekonomsko uređenje Bosne pod osmanskom vlašću posebno.

Osmanski državni, društveni i ekonomski poredak se znatno razlikovao od poretka koji je dotle vladao u našim zemljama, pa su stoga s turskom vlašću i u Bosni nastale mnoge krupne promjene.

Bitna karakteristika turskog državnog poretka jeste strogo centralističko uređenje u sultanu oličene feudalno-teokratske monarhije

izrazito vojničkog karaktera sa stalnim težnjama za jakom centralnom vlašću. U toj težnji država je uvijek nastojala da svi odnosi u njoj budu podvrgnuti strogoj kontroli centralne vlasti. To je ona ostvarivala ili težila da ostvari posredstvom svojih brojnih administrativnih organa. Zato je za razumijevanje osnovnih karakteristika turskog državnog poretka potrebno da se znaju i njegove upravne ustanove. Po tome se osmansko državno uređenje bitno razlikovalo od državnog poretka koji su Turci zatekli u našim feudalnim državama u kojima su vladaoci obično dijelili svoju vlast sa nizom pripadnika manje ili više moćnog plemstva.

Sa svojim državnim uređenjem Turci su u naše zemlje donijeli i svoje društveno uređenje, svoju vjeru, pravo i zakone, što se također bitno razlikovalo od društvenog uređenja, vjere, prava i zakona u našim srednjovjekovnim državama.

Tursko društveno uređenje bilo je regulisano muslimanskim pravom. Osnovna osobenost toga prava jeste u tome što ono potiče iz vjerskih zakona islama. Po tim zakonima su društveni i pravni položaj ljudi, njihove pravne i poslovne sposobnosti bile određene konfesionim momentom. Svi su podanici bili jednaki pred zakonom, svi su uživali punu pravnu zaštitu, ali su muslimani imali odlučnu prevagu u ondosu na nemuslimane. U tome leži jedna od osobenosti osmanskog društvenog uređenja. Hrišćani mogu imati autonomiju, mogu se pridržavati svojih građansko-pravnih običaja, mogu imati svoje lokalne i vjerske starješine, mogu ravnopravno učestvovati u ekonomskom i privrednom životu zemlje, ali ne mogu zauzimati nikakve više ni komandne položaje u državnoj administraciji, vojsci i sudstvu; za krivična djela odgovaraju po šerijatu i kanunu, šerijat reguliše i nihove pravne poslove sa muslimanima.

Značajnu promjenu u društvenom uređenju izazvala je druga osobenost osmanskog društva koja se sastoji u tome što se u tome društvu nije konstituisao staleški sistem u onakvom obliku kakav je taj istem imao u zapadnoevropskim i našim srednjovjekovnim zemljama. Islam ne priznaje nikakve klasne ni rasne razlike među ljudima. Zato u muslimanskom pravu nisu regulisana prava i privilegije koje uživaju predstavnici vladajuće klase. Tome pravu nisu poznati staleži slični plemstvu i svećenstvu kod drugih feudalnih država. Ali to ne znači da u osmanskom društvu nije bilo plemstva. Naprotiv; samo je osmansko plemstvo bilo isključivo vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik musliman, ako se istakne zaslugama za državu, naročito ratničkim. Plemićski naslov beg pripadao je samo predstavnicima vojnog reda.

I u ekonomskim odnosima Turci su rušili raniji domaći feudalni poredak i zavodili svoj oblik feudalizma, timarski sistem. Taj sistem je izgrađen na principu da osvojena zemlja pripada državi, miriji, (erazi miri), koja je ostavlja dotadanjim ratarima koje ona proglašava rajom s obavezom da je i dalje obrađuju i da sve agrarne i lične feudalne poreze plaćaju timarnicima kojima te prihode dodijeli država za vojne i druge službe. Kao što feudalci stiču uslovno pravo na feudalnu rentu sa svojih timara, tako seljaci-raja imaju isto tako uslovno i ograničeno pravo posjeda i raspolaganja na mirijskoj zem-

lji. Ova kategorija zemlje predstavlja jedno od glavnih osobenosti turskog feudalizma.

Vrhovni vlasnik zemlje, osnovnog sredstva proizvodnje, u turskom feudalizmu jeste u sultanu oličena država sa jakom centralnom vlašću; glavni predstavnik vladajuće klase jesu spahije (timarnici i zajimi), sitno vojno plemstvo, a seljaštvo glavni i pored seoskih i gradskih zanatlija jedini predstavnik proizvodnih snaga. Odnos između feudalaca i seljaštva država reguliše svojim zakonima i propisima podvrgava ga, naravno u svom interesu i u interesu vladajuće klase, strogoj kontroli centralne vlasti.

Taj odnos i kontrolu država ostvaruje i obezbjeđuje putem svojih administrativnih i sudskih organa. Na taj način centralna vlast osigurava interese države kojoj je, osobito u doba ekspanzije, bilo mnogo stalo do toga da seljaštvo, kao glavni proizvođač dobara, ne bude ometano u poljoprivrednoj proizvodnji koja je bila glavni izvor sredstava za održanje vojne snage, zasnovane na timarskom sistemu. Kako je Osmanska država sve te zadatke i ciljeve ostvarivala na području građanske uprave u bosanskom pašaluku, vidjeće se iz sljedećih izlaganja pojedinih upravnih institucija toga pašaluka, njihovog odnosa prema centralnoj vlasti i međusobne povezanosti i zavisnosti.

BEGLERBEG

Najviši vojno-politički i upravni organ u svakom, pa i bosanskom pašaluku bio je beglerbeg. Ova turska riječ znači doslovno »zapovjednik nad zapovjednicima, beg nad begovima, gospodar nad gospodarima, knez nad knezovima«, a kao upravni termin u Osmanskoj imperiji ona je najčešće označavala carske namjesnike koji su upravljali najvećim administrativnim jedinicama na koje se dijelila imperija i koje su se zvale beglerbegluci, ajaleti ili pašaluci, tj. nazivima koji su i kod nas odavno uobičajeni. Ovu su ustanovu osmanski Turci preuzeli od Seldžuka. Ona je od postanka Osmanske države do 1385. godine označavala vrhovnog vojnog zapovjednika i najvišeg državnog funkcionera poslije sultana.» Godine 1385. vrhovna državna uprava i glavno vojno zapovjedništvo preneseno je sa beglerbega na vezira, dok je beglerbeg tada postao samo najviši vojnopolitički i upravni organ centralne vlasti rumelijskog beglerbegluka ili ajaleta. Do toga vremena najviše vojne i upravne jedinice u Osmanskoj državi bile su sandžaci ili live kojima su upravljali sandžakbezi.

Godine 1371, ili nešto kasnije, izvršena je vojnopolitička i administrativna centralizacija sandžaka u istočnom dijelu Osmanske države u jednu veću vojno-političku i administrativnu jedinicu, u jedan beglerbegluk, ajalet ili pašaluk, kome je na čelu stajao jedan beglerbeg s titulom paša sa dva tuga. Od tada, pa do ukidanja ove ustanove 1826. godine, ta je riječ, kao upravni termin, označavala najčešće najviše upravne organe pojedinih pašaluka. Kako je svakom beglerbegu u vojno-političkom i administrativnom pogledu bilo potčinjeno nekoliko sandžakbegova, koji su se nalazili na čelu pojedinih sandžaka jednog beglerbegluka, to je beglerbeg bio »beg nad begovima«.

Ali, pored ovih značenja, termin beglerbeg označavao je još u XV stoljeću ne samo aktivnog vojno-političkog i administrativnog upravnika izvjesnog beglerbegluka nego se taj naslov davao i ličnostima na drugim položajima i u drugim zvanjima. Tako su, na primjer, nišandžije za vlade Mehmeda II mogle imati rang ne samo beglerbega nego čak i rang vezira. Upotreba termina beglerbeg u značenju ranga susreće se već u kanunnami sultana Mehmeda II.

Pored turskog naziva beglerbeg, upotrebljavao se u značenju najviših vojno-političkih i administrativnih upravnika pojedinih pašaluka i arapsko-perzijski termin mir-i miran s tom razlikom što je ovaj posljednji naziv nešto mlađi i što je već u XVII stoljeću sve više počeo da služi kao znaka ranga koji se tada davao i sandžakbezima i raznim drugim vojnim i upravnim funkcionerima, koji ne samo što nisu bili aktivni sandžakbezi, nego su po položaju bili znatno niži od sandžakbega. I dok se naziv beglerbeg održao u značenju upravnika jednog beglerbegluka sve do ukidanja toga zvanja, dotle je naziv mir-i miran od XVII stoljeća sve više poprimao značenje titule koja se u XVIII stoljeću davala i običnim muselimima.

Beglerbega je postavljao carski divan na prijedlog velikog vezira. Novoimenovani beglerbeg je prilikom imenovanja dobijao carski berat i ferman. U beratu bile su označene njegove prinadležnosti, a u fermanu su isticane njegove dužnosti.

Položaj beglerbega mogao je po pravilu dobiti defterdar, nišandžija, kadija sa nominalnom dnevnicom od 500 akči, i sandžakbeg koji je imao has s rentom u iznosu od 400.000 akči. O svemu tome postojali su propisi koji su u ranije doba dosta striktno poštovani. Kasnije, međutim, već od druge polovine XVI stoljeća, u Turskoj su se svi položaji, pa i položaj begleberga, često dobijali pomoću veza i protekcije, a još češće pomoću novca. O tome imamo vrlo mnogo primjera u historiji Turske već iz prve polovine XVII stoljeća. Poznato je, na primjer, da je sultan Ibrahim javno prodavao beglerbegluke svojim vezirima. Takvih slučajeva bilo je i prije, a još više kasnije.

Prilikom naimenovanja, beglerbezi su dobijali titulu paša sa ava tuga. Beglerbezi, koji su imali titulu vezira, dobijali su tri tuga. Kada je vlast jednog beglerbega prestajala, ili kada je on bio upućen na neku drugu dužnost, kao i u slučaju smrti, ti tugovi su se kao ambleml vlasti morali povratiti u carsku riznicu.

Beglerbezi su sa svojim položajem dobijali i hasove (u vidu velikih renti od zemljišnih posjeda i raznih drugih prihoda) koji su bili vezani za taj položaj u svakoj provinciji. Ti hasovi donosili su beglerbegu rentu koja se kretala u vrijednosti od 600.000 do 1,200.000 akči. Osnovni has bosanskog beglerbega iznosio je redovno 650.000 akči. Taj iznos bio je relativno dosta malen. To je, u stvari, bio iznos hasa sandžakbega bosanskog sandžaka. Prema podacima koje daju Ajni Ali, Kočibeg i Evlija Čelebija gotovo svi beglerbezi, i u Evropi i u Aziji, imali su veći has od bosanskog paše. Tako je, na primjer, rumelijski beglerbeg imao 1,100.000 akči, anadolski 1,000.000, budimski 880.000, temišvarski 806.795, sirijski 1,000.000 akči i tako dalje. Samo je has beglerbega Kipra bio za 50.000 akči manji od hasa bosanskog beglerbega (svega 600.000).

Vjerovatno su zbog toga bosanski beglerbezi uz bosanski pašaluk dobivali kao arpaluk i druge sandžake u svome pašaluku kao požeški, lički, bihaćki, a najčešće hercegovački sandžak, čiji je has iznosio redovno 410.515 akči, pa su tako popravljali svoj položaj.

Kada su bili imenovani, beglerbezi su morali podijeliti velike novčane poklone mnogim dostojanstvenicima na Porti od samog sultana i velikog vezira do običnog čauša. Davanje tih poklona bilo je propisano zakonima koji su taksativno nabrajali koliku sumu treba dati za izvjestan položaj pojedinim dostojanstvenicima na dvoru. Bez tih poklona ni beglerbezi ni sandžakbezi nisu mogli biti ogrnuti kaftanom niti dobiti tugove i zastave kao znak vlasti i dostojanstva.

Ako su se beglerbezi prilikom imenovanja nalazili u nekoj provinciji, oni su te poklone slali u Carigrad u znak zahvalnosti za »podarenu milost«. Tokom vremena se iznos i lista tih poklona povećala tako da se sticanje visokih položaja postepeno pretvaralo u prosti zakup koji je tokom vremena postojao sve teži. Težinu toga zakupa morao je najjače da osjeti sam radni narod, raja, jer je na kraju sve to ona plaćala.

Sve do početka vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca beglerbezi su samo iznimno, za naročite zasluge, mogli dobiti naslov vezira. Dotle je ta titula bila rezervisana samo za članove carskog divana.

Od početka vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca (1520—1566), počela se uvoditi praksa da se titula vezira daje i beglerbezima pojedinih važnijih ajaleta. Prije toga dešavalo se više puta da se jedan vezir, aktivni ili umirovljeni, postavi beglerbegom u nekom alajetu ili sandžakbegom u nekom sandžaku, ali u tim slučajevima taj vezir nije mogao da zadrži svoju dotadašnju vezirsku titulu. On je imao pravo samo na titulu paše koju je zadržavao i u zvanju sandžakbega u vrijeme kada sandžakbezi po položaju nisu imali titulu paše, nego samo titulu bega. Tako je, na primjer, poznati bosanski sandžakbeg Skenderbeg Đenovljanin od 1478. do 1480. godine bio »gospodar bosanski« sa titulom bega, zatim je postao rumelijski beglerbeg (1480—1485) i time automatski stekao titulu paše. Sa toga položaja on je kasnije opet vraćen u Bosnu (1485—1490), ali nije izgubio titulu paše, pa se tada kao bosanski sandžakbeg potpisivao »Skenderpaša, gospodar bosanski«. Kasnije je bio vezir (1496—1499), pa sa toga položaja, opet, po treći put, upućen na položaj sandžakbega bosanskog, ali u tome zvanju nije mogao zadržati vezirsku titulu.

Prvi beglerbeg, koji je postavljen guvernerom jedne provincije s titulom vezira, bio je Bosanac Čoban Mustafapaša. On je s tom titulom imenovan 1522. godine beglerbegom egipatskim. Drugi slučaj bio je tek godine 1536, kada je vezir Sulejman paša s tom titulom imenovan beglerbegom Anadolije. Taj Sulejman paša postao je godine 1541. prvim beglerbegom u Budimu i na tom položaju zadržao je vezirsku titulu. Ali, njegovi prvi nasljednici na tome položaju nemaju vezirskog ranga.

U toku daljnjeg razvoja broj vezira se sve više povećavao tako da su se, od sredine XVI stoljeća, i beglerbegluci sve češće davali

dostojanstvenicima s vezirskim rangom. Tako su, na primjer, budimski beglerbezi dobivali taj rang redovno od godine 1574. Bosanski beglerbezi imali su sve do godine 1623. samo titulu paša. Te godine, međutim, imenovan je prvi bosanski beglerbeg, Bosanac Murteza paša, sa naslovom vezira. Od tada su svi bosanski beglerbezi redom imali vezirsku titulu.

U vrijeme osnivanja bosanskog beglerbegluka (1580) beglerbezi su bili već znatno izgubili od svoga ranijeg značaja kako u pogledu svoje stvarne i teritorijalne nadležnosti, tako isto i u pogledu svoga ličnog autoriteta i moći da ostvaruju vlast u okviru nadležnosti koju im je davala centralna vlada.

Sve do sredine XVI stoljeća beglerbezi su imali vrlo veliku moć i značaj. Ta njihova moć i značaj zasnivali su se do kraja XV stoljeća na tome što se dotle cijelo carstvo dijelilo samo na dva beglerbegluka: Rumelijski i Anadolski. Ali kada su, daljnjim širenjem turske države u zaposjednutim zemljama, počeli nicati novi beglerbegluci (u Karamaniji, Egiptu, Siriji, Ugarskoj), koji su se dobrim dijelom stvarali na račun teritorije već postojećih ajaleta, time se postepeno počela ograničavati ne samo teritorijalna nego i stvarna nadležnost pojedinih beglerbegova. Teritorijalna nadležnost rumelijskog beglerbega širila se sve do 1541. godine, jer su sve južnoslovenske i uopće evropske zemlje, koje su Turci bili dotle zaposjeli, pripajane tome ajaletu kao jedinom ajaletu u evropskom dijelu Carstva. Taj je ajalet pred definitivno zaposjedanje Budima, 1541. godine, i njegovo pretvaranje u središte drugog ajaleta u evropskom dijelu Carstva bio dosegao svoj najveći teritorijalni opseg, a njegov beglerbeg svoju najveću teritorijalnu nadležnost.

Rumelijski beglerbeg imao je tada pod svojom upravom teritoriju veću nego ijedan srpski, bugarski ili ugarski vladar. Njegova vlast sezala je od Carigrada do Budima. Uporedo sa tom velikom teritorijalnom nadležnošću stajala je, uglavnom, i njegova stvarna nadležnost, moć i uticaj. U prvom periodu jačanja snaga centralne vlasti, od sredine do kraja XV stoljeća, moć i uticaj rumelijskog beglerbega nije bila nimalo oslabljena, jer su tada i beglerbezi bili jedan od faktora koji su pomagali jačanje centralne vlasti, isto onako kao što su u XVII stoljeću sami svojom ličnom politikom, koja nije bila u skladu sa općim interesima vladajuće klase kao cjeline, znatno doprinijeli njenom slabljenju.

Osnivanjem budimskog pašaluka (1541) teritorija rumelijskog pašaluka znatno se smanjivala, jer je ovom pašaluku pripojena ne samo novoosvojena teritorija u Ugarskoj nego i nekoliko sandžaka rumelijskog ajaleta kao Kruševac, Vidin, Smederevo, Zvornik, Srem, Vučitrn i Požega. Ali time je rumelijski ajalet bio teritorijalno smanjen samo trenutno, jer mu je taj gubitak nadoknađen novim osvajanjima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji koja su u vidu novih sandžaka priključena rumelijskom ajaletu. Teritorijalna nadležnost rumelijskog beglerbega smanjena je znatno tek 1580. godine kada je osnovan bosanski pašaluk, kome je pripojeno pet sandžaka rumelijskog i dva sandžaka budimskog pašaluka. Na taj način je uloga, zna-

čaj i moć rumelijskog beglerbega bila već znatno oslabljena i ograničena. Uostalom, on je tada u odnosu na najosjetljivije tačke Carstva, uglavnom, predstavljao tursku unutrašnjost i pozadinu, pa je već stoga to slabljenje njegove moći sasvim razumljivo. Njegov raniji značaj i ulogu preuzimali su sada novi pogranični pašaluci temišvarski i bosanski, a naročito budimski.

U toku daljnjeg širenja turske vlasti, do kraja XVI stoljeća, nicali su u osvojenim oblastima novi ajaleti. Pod kraj XVII stoljeća samo evropski dio Carstva dijelio se na 26 ajaleta. Time se, naravno, znatno umanjila ne samo teritorijalna i stvarna nadležnost nego i svaki značaj guvernera tih provincija, osnovanih na gotovo istom prostoru na kome se na samom početku toga stoljeća nalazilo samo nekoliko ajaleta.

Pored svega toga, beglerbezi su i dalje bili najviši vojni i upravni zapovjednici u svojim provincijama; u njihovim rukama nalazila se sva vojna i upravna vlast u ajaletima. Štaviše, ona je tokom XVII stoljeća, sa osjetnim slabljenjem centralne vlasti, bivala sve veća. Tek u sljedećem stoljeću javiće se unutarnje snage, ajani i kapetani, s kojima će oni morati dijeliti svoju vlast isto onako kao što je tokom čitavog XVII stoljeća centralna vlast dijelila svoju moć s njima.

Stvarna nadležnost svih beglerbegova nije bila uvijek jednaka. Ona se razlikovala i s obzirom na veći ili manji vojno-politički značaj pojedinih ajaleta u istom vremenu, kao i s obzirom na promjene koje su se, u tome pogledu, tokom vremena događale u istom pašaluku.

Može se reći da je stvarna nadležnost svakog beglerbega u unutrašnjem upravljanju ajaletom, koji mu je bio povjeren, bila dosta ograničena ne samo u vojno-političkom nego i u civilno-administrativnom pogledu. Jedini značajan izuzetak u tome pogledu u evropskom dijelu Carstva predstavljali su beglerbezi budimskog pašaluka. Negdje u drugoj polovini XVI stoljeća oni su dobili pravo da u ime sultana izdaju fermane sa carskom tugrom isto onako kako ih je izdavala Porta. S tim pravom bio je stvarno prenesen na budimske paše čitav niz najraznovrsnijih vojnih i administrativnih kompetencija centralne vlasti ne samo za budimski i temišvarski, i ostale pašaluke u Ugarskoj, nego i za bosanski pašaluk.

U tome pravu leži pravni izvor podređenog položaja bosanskih paša budimskim pašama. Ovakav slučaj prenosa sultanske vlasti na namjesnike provincije nije nikada dobila ni jedna druga provincija u evropskom dijelu Osmanske imperije. Budimski veziri su se od tada mogli miješati ne samo u vojno-političke nego i u vrlo sitne građanske-upravne i imovinske odnose u Bosni. Pravom peticije stanovništvo Bosne se od tada više koristilo na budimskom nego na carigradskom dvoru. Najobičniji sporovi Dubrovčana i bosanskih trgovaca kožom, na primjer, raspravljaju se i rješavaju često ne u Bosni i Stambolu, nego u Budimu, kako se to vidi iz više turskih akata Dubrovačkog arhiva. Jedan bosanski knez traži zaštitu svoje baštine od posizanja feudalaca ne od bosanskog paše ili carskog divana, nego budimskog vezira itd. Ove i mnoge druge slične nadležnosti budimskih paša u području drugih pašaluka zasnivale su se na pravu upo-

trebe carske tugre i pravu izdavanja fermana u ime sultana, što nikada nisu imali paše nijednog drugog pašaluka u Evropi.

Vrlo široke kompetencije budimskih paša u odnosu na susjedne pašaluke bile su regulisane još jednom ustanovom. Svi sandžaci, ne samo budimskog nego i bosanskog pašaluka, morali su od 1541. svake godine slati određene kontingente svojih vojnih snaga, spahija i gradskih posada u Budim na mehafezu. Na tome se zasnivala vrlo široka nadležnost budimskih paša u odnosu na bosanski i ostale susjedne pašaluke u vojnim poslovima.

U vođenju unutrašnje uprave u svome pašaluku, u poslovima koji nisu imali nikakve veze ni dodira sa stranim zemljama, u poslovima o kojima su beglerbezi bili dužni da polažu račune Porti, u stvarnom području njihove upravne djelatnosti — dužnosti i kompetencije beglerbegova bile su uvijek jasne i određene. U raznim fermanima, upućivanim pojedinim bosanskim beglerbezima, ponavljaju se od postanka ovoga pašaluka stalno iste, stereotipne formule, kojim se izražavala njihova glavna zadaća: »Da budno čuva i štiti povjereni ajalet i carske gradove«! »da sprovodi odluke centralne vlade«; »da pazi da se u njegovom ajaletu ne uradi ništa što bi bilo suprotno uzvišenom šerijatu i carskom kanunu«; »da obezbijedi ličnu i imovinsku sigurnost božijih slugu i sirotinje raje«.

Da bi mogli izvršavati svoju prvu i primarnu dužnost, da zaštite svoj ajalet i carske gradove, beglerbezi su prije svega morali svoju pažnju posvetiti vojnim poslovima i pokloniti najveću brigu uređenju i održavanju vojske i vojnih objekata. Oni su, po pravilu, držali pod svojom komandom cjelokupnu vojnu snagu u svome ajaletu, starali se za obezbjeđenje svih njenih potreba i bdjeli nad njenom disciplinom i životom uopće.

U cilju ostvarenja i ispunjenja te svoje primarne dužnosti beglerbezi su mnogo vremena provodili na putu vršeći inspekciju gradova i posada, smotru i kontrolu vojnih snaga u svojoj provinciji, ali su često ove dužnosti povjeravali i drugim licima.

Djelatnost pojedinih namjesnika nije se iscrpljivala samo u tim i drugim poslovima vojnog karaktera. Oni su rukovodili svim poslovima civilne administracije u svojoj provinciji. Njihov uticaj osjećao se manje ili više kod svih organa vlasti, na svakom području javne djelatnosti u pašaluku.

Najširu, gotovo neograničenu vlast beglerbezi su imali samo nad onim dijelom svoje lične pratnje, »svojih ljudi«, »svoga halka«, koji su izdržavali iz vlastitih sredstava i kojima su raspolagali po vlastitom nahođenju.

Isto tako, vrlo široka ovlašćenja imali su beglerbezi na području spahijsko-timarske organizacije. Oni su bili ovlašćeni da svojim beratima dodjeljuju timare sa dosta visokim iznosom rente. To pravo imali su beglerbezi, što je sigurno poznato, još od vremena Mehmeda II, pa sve do reformi Mahmuda II. Visina vrijednosti rente timara koje su mogli da dodjeljuju beglerbezi u doba Mehmeda II nije bila u njegovoj kanunnami uopće određena. U zakonu Sulejmana Zakonodavca svakako iz prvih dana njegove vladavine visina te rente, odnosno vrijednosti timara koji je mogao da svojim beratom podijeli

beglerbeg, bila je ograničena u Rumeliji na iznos od 6.000 akči. Ima više dokaza da su bosanski beglerbezi mogli da podjeljuju timare svojim beratima sa rentom istoga iznosa. U tom pogledu imali su svi beglerbezi evropskih provincija, pa i bosanski, sasvim ista prava. Do sada je kod nas sačuvano više berata raznih bosanskih beglerbega s kraja XVI i s početka XVII stoljeća iz kojih se jasno vidi da su oni to svoje pravo praktično ostvarivali, da su dijelili timare. S ovim pravom beglerbegova da izdaju berate na timare do 6.000 akči nije se iscrpljivala sva njihova ingerencija u oblasti timarske organizacije. Oni su, u stvari, imali pravo da podjeljuju sve spahijske timare pa i zijamete do najvišeg iznosa, samo s tim organičenjem što na lena sa vrijednošću od 6.000 akči na više nisu mogli da izdaju svoje berate, nego samo svoje tezkere koje su imale privremenu vrijednost i na osnovu kojih su donosioci tih tezkera dobijali carske berate za označena lena.

Pored toga, preko beglerbega su išli svi predlozi za unapređenje zaslužnih ljudi iz spahijsko-timarskog reda, pa su, prema tome, nadležnost i uticaj beglerbega u ovome području bili vrlo veliki. Pomoću tih prava oni su mogli da vrše znatan uticaj na spahijski red i da u njemu imaju veću podršku i oslonac u provinciji. U ovim ustanovama nalazi se, vjerovatno, glavni razlog da su se spahije najmanje odupirale carskim namjesnicima. Samo pri tome ne treba gubiti iz vida činjenicu da ni jedan paša nije mogao samovoljno oduzimati timare spahijama niti ih dijeliti po svojoj volji nezaslužnim ljudima. U tom pogledu država je vršila strogu kontrolu posredstvom samih predstavnika spahijskog reda.

Glavni faktor otpora mjerama i volji pojedinih namjesnika, kao predstavnika centralne vlasti u Bosni, kao i protiv njihove lične samovolje, nalazili su se među predstavnicima onih snaga čiji je položaj i interes bio manje podvrgnut vlasti beglerbega, kao što su bili, na primjer, janjičari i kapetani, a kasnije, od kraja XVII vijeka i ajani. Te dostojanstvenike paša nije, po pravilu, mogao ni postavljati ni svrgavati. Postavljanje i svrgavanje janjičarskih oficira spadalo je u nadležnost janjičarskog odžaka u Carigradu. Paša u provinciji je mogao samo predlagati da se nepoćudni elementi iz toga reda uklone iz njegove provincije, ali su i ovi znali često da svojim peticijama na kapiju svoga age u Stambolu stanu na kraj paši, da izrade svrgnuće, a katkada da mu priprave i svileni gajtan. Samo sve je to zavisilo, u najviše slučajeva, o snazi, ugledu i položaju paše na Porti, o odnosu paše u provinciji i janjičarskog age, velikog vezira i raznih krugova na Porti. Pobjeđivao je uvijek onaj čije su veze, uticaj ili mreža intriga u slučaju sukoba bile razgranatije i čvršće. Tu su malo vrijedjela pisma i zakoni. To za Bosnu vrijedi samo do XVII stoljeća kada su janjičari ovladali pojedinim mjestima i preuzeli u svoje ruke ključeve važnijih gradova.

Poseban je bio odnos bosanskih paša prema domaćim kapetanima i drugim zapovjednicima lokalnih vojnih snaga. Prije svega, njihove su službe bile nasljedne u porodicama bez obzira da li su za svoje dužnosti dobivali plate u novcu ili u vidu tzv. kedik-timara. Niko od njih nije mogao biti uklonjen sa svoga položaja bez dokazane

krivice, a u slučaju svrgavanja, položaj je i dalje ostajao u porodici svrgnutog funkcionera, njegovom sinu, bratu ili bližem rođaku. Paša, dakle, ni te službenike nije mogao na svoju ruku smjenjivati, niti je uopće imao pravo da podjeljuje kedik-timare, tj. timare koji su bili vezani za one vojne, vjerske i građanske službe koje su bile nasljedne u pojedinim porodicama.

Nadležnost beglerbega protezala se katkada i na lica koja su stajala u nekoj vjerskoj službi. Ako je bio obaviješten da svećena lica ne odgovaraju svojim dužnostima ili položajima, mogao je da ih udalji sa dužnosti, pa da ih i kažnjava.

Odnos između beglerbega i sandžakbegova pojedinih sandžaka bio je sasvim određen i jasan. Beglerbezi su bili uvijek, bar za jedan rang, veći od sandžakbega i ovi su morali u slučaju vojnog pohoda da se sa spahijama svoga sandžaka stave pod komandu beglerbega. On je imao pravo kontrole nad njihovim djelovanjem i upravom u sandžaku, ali se nije mogao samovoljno miješati u njihovu upravu nego samo na osnovu posebnog ovlašćenja Porte; nije mogao da ih smjenjuje niti da im naređuje nešto što se nije temeljilo na konkretnoj naredbi Porte.

Najveću nezavisnost prema beglerbegu od svih organa vlasti u pašaluku imale su kadije. Uređenje pravosuđa u Turskoj predstavljalo je jednu od osobenosti uređenja turske države. Kadije su postavljali naročiti organi centralne vlasti, i po tome, kao i po svome pozivu autoritativnih interpretatora zakona i naredaba, oni su u svome djelovanju bili nezavisni od upravnih vlasti.

Suština uloge kadije u odnosu na ostale organe vlasti u provinciji sastojala se u vršenju kontrole zakonitosti akata svih organa vlasti u provinciji, od najnižih do najviših. Po tome su kadije mogle da kontrolišu i zakonitost akata i postupak i samog beglerbega, kao što je on u izvjesnom pogledu bio nadređen organ i prema kadijama. Razlika je u tome odnosu to što kadije, u okviru svoje stvarne sudske nadležnosti, nisu nikada morale tražiti sankciju svojih odluka od paše niti ma koga drugog organa, dok su svi to morali činiti u svim odlukama i postupcima koji su se u kome bilo obliku svodili na pitanje prava i zakona.

Time je sloboda akcije i beglerbega umnogome pogledu bila zavisna od stanovišta i saglasnosti kadija. Centralna vlast je sve naredbe koje su se u krajnjoj liniji svodile na pitanja poštovanja pravnih normi i propisa upućivale i paši i kadiji. Sam paša, opet, u takvim slučajevima nije mogao, po pravilu, nikada ništa preduzeti bez saglasnosti kadije. Da navedemo samo jedan primjer:

Kada je 6. aprila 1667. godine zemljotres porušio Dubrovnik, glasovi o toj katastrofi stigli su u Sarajevo tako uveličani da je bosanski beglerbeg Ćor Ali paša smatrao da Dubrovačka Republika više ne postoji i da on treba da je zaposjedne kako bi u tome predusreo Mlečane i da je pretvori u poseban sandžak čime su bosanske paše i ranije prijetile Dubrovčanima kada bi došli s njima u sukob. Da bi izvršio taj akt, paša se obratio sarajevskom muli i zatražio njegovu saglasnost. Mula je odbio da to učini s motivacijom da je u Dubrovniku preostalo još najmanje 300 ljudi koji mogu da brane

MEDŽLIS ISLAMSKE ZAJEDNICE

svoj grad i da on stoga ima pravo da ostane u dotadašnjem vazalnom odnosu prema Porti. Na to je paša odustao od svoje namjere.

Ali paše nisu uvijek tako postupale nego su često na svoju ruku vršile protivzakonite akte. Tako je, na primjer, bosanski beglerbeg Ahmed paša Sejdija provaljivao 1657. i 1658. godine na dubrovačku teritoriju i u crno zavio Konavlje i Župu počinivši bezbroj svakovrsnih nasilja i pljačke. Kad je na to novski kadija po svojoj službenoj dužnosti obavijestio Portu o tim pašinim zločinima, paša ga je uhapsio posredstvom svojih saridžija. Kadija je doveden u Sarajevo, zadavljen, a potom obješen.

Odnos beglerbega prema ostalim nižim organima vlasti u provinciji bio je različit. Polazna tačka za razumijevanje tih odnosa jeste pitanje porijekla i karaktera vlasti tih organa, tj. pitanje da li je te organe postavljala centralna vlast i koliko je beglerbeg mogao imati uticaja na njihova postavljenja ili je te organe imenovao sam paša i drugi organi vlasti u provinciji.

BEGLERBEGOV DVOR

1. **Organizacija i uređenje beglerbegovog dvora**

Kao što su veliki veziri bili generalni zastupnici sultana u centralnoj upravi u prijestonici, tako su i beglerbezi, carski namjesnici u provincijama Carstva bili carski zastupnici u tim provincijama i raspolagali čitavim nizom ličnih **dvorjanika** koji su obavljali sve privatne poslove svoga gospodara, te znatnim brojem **dvorskih dostojanstvenika** koji su vršili razne funkcije na namjesnikovom dvoru, upravljali njegovim imanjima, obavljali razne vojne i administrativne poslove u provinciji i razne misije izvan pašaluka. Osim toga, svaki namjesnik imao je svoj ured, kabinet, u kome je radilo nekoliko činovnika. Svi ovi dvorjanici, dostojanstvenici i činovnici nazivali su se jednim imenom **kapu halk, beglerbegovi ljudi,** svita, pratnja.

Analogno mnogim institucijama u prijestonici, i beglerbegov dvor u provinciji bio je organizovan po ugledu na dvor velikog vezira samo sa manjim brojem dvorjanika, dostojanstvenika i službenika, sa istim, ali skromnijim ceremonijalom.

Nazivi i funkcije ličnih dvorjanika, dvorskih dostojanstvenika i činovnika na dvoru turskih namjesnika u provinciji nisu se u suštini razlikovali od istih ustanova i zvanja na dvoru velikog vezira. Dvor beglerbega po svom sastavu i uređenju bio je, u stvari, minijatura dvora velikog vezira.

Sličan odnos u uređenju dvora, divana i centralne uprave bio je i između jednog pašaluka i sandžaka. Dvor sandžakbega bio je minijatura beglerbegovog dvora.

Gotovo sva zvanja i ustanove, koje su postojale na dvoru velikog vezira, na visokoj Porti i u centralnoj upravi u Carigradu, postojala su i na dvoru svakog beglerbega.

Namjesnikovi dvorjanici, dostojanstvenici i činovnici sačinjavali su njegovu svitu, njegovu pratnju. Kako su namjesnici u pojedinim

provincijama često smjenjivani i premještani s jednog na drugi kraj Carstva, oni su sobom vodili svoju pratnju kako bi u novoj, često sasvim nepoznatoj, sredini imali uza se odane ljude na koje su se uvijek mogli osloniti.

Namjesnikova svita sastojala se od ljudi iz raznih, često vrlo dalekih zemalja, ali najčešće iz zemlje iz koje je poticao njihov gospodar. Ti ljudi nisu gotovo ni živjeli za sebe nego za svoga gospodara. Zbog njega su ostavljali svoje domove i polazili u najudaljenije provincije prostranog Carstva.

Ovih dvorjanika bio je uvijek veći broj. Njihove neposredne starješine imale su naslov **aga** ili **baša.**

Pod njihovim nadzorom i zapovjedništvom nalazio se čitav niz drugih nižih ličnih dvorjanika, koji su imali svoje neposredne starješine sa istim naslovima. Sva gornja zvanja postala su tokom vremena počasni naslovi, titule.

Prema svojim dužnostima na beglerbegovom dvoru, po zvanjima i dostojanstvu svi pripadnici namjesnikove svite mogu se podijeliti u tri velike grupe, i to:

A) Dvorjanici (ičoglani i njihove age)
B) Dostojanstvenici i
C) Činovnici.

U turskim izvorima beglerbegov dvor se naziva **saray** a u zapadnim **curia** i **corte.** Po tom turskom nazivu dvora krajišnika Isa-bega Ishakovića dobilo je svoj naziv Sarajevo, kome je on udario temelj. Po mjestu u kome su se nalazili dvori prvog bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića, nazvala se Saraj-mahala u Banjoj Luci. Kako je stvarno izgledao dvor jednog bosanskog paše, možemo suditi samo po analogijama, jer se nijedan nije sačuvao. No pored toga zna se da se dvor svakog beglerbega sastojao iz tri glavna odjeljenja:

selamluk (muško odjeljenje),
harem (žensko odjeljenje),
hazine (riznica) i
kiler (ostava).

Na čelu svakoga odjeljenja nalazio se jedan visoki dvorjanik — dvorski aga, koji je bio starješina svih aga i paževa u tome odjeljenju **(odabaša, haznadaraga, kilardžibaša** i **haremaga).** Osim toga, postojao je jedan dvorjanik koji je stajao na čelu svih dvorskih aga. To je bio kapu aga (i aga saraja).

KAPU-AGA (tur. **kapu agasi** od **kapu** vrata, porta i tur. **aga** starješina) upravnik dvora. Kao na dvoru sultana i vezira, ova funkcija postojala je na beglerbegovom, pa i na sandžakbegovom dvoru. U Bosni se spominje od 1536. godine do XIX stoljeća. Gospodari su ih upotrebljavali i za poslove izvan dvora, što znači da je i ova funkcija bila ujedno i dvorsko zvanje.

Prvu grupu beglerbegove svite sačinjavali su njegovi lični dvorjanici, njegovi paževi koji su se starali za njegov dvor, ličnu bezbjednost, odjeću, obuću, blago, opremu i ishranu, ili su vršili druge dužnosti u pašinom saraju.

Broj ličnih dvorjanika i dostojanstvenika na dvorovima carskih namjesnika bio je u najranije doba dosta malen, ali je on razvojem dvorskog ceremonijala i birokratskog aparata stalno rastao. Kako svi dvorjanici nisu bili potrebni za obavljanje njihovih prvobitnih funkcija, to su im povjeravane razne druge funkcije; njihovi nazivi postepeno su pretvarani u počasna zvanja ljudi koji se javljaju u raznim drugim ulogama i funkcijama u provincijama.

Najvažniji i najugledniji lični dvorjanici svakog paše bili su: **silahdar-aga, rikabdar-aga, čokadar-aga** ili **kaftan-aga** i **tulbend-aga.**

HAS ODA

Centralne prostorije selamluka predstavljala je **has oda** (privatni stan) u kome je živio paša i gdje ga je služio čitav niz ličnih dvorskih aga i sluga. Od sredine 15. do kraja 17. stoljeća najviše age, dostojanstvenici (zabiti) has-odaje bili su po rangu:

1. **odabaša,** 2. **silahdar,** 3. **čohadar,** 4. **rikabdar,** 5. **tulbend gulami** i 6. **miftah gulami.** Ove age has odaje nisu se u pravilu odvajali od svoga gospodara.

2. ODABAŠA (tur. **odabaşi,** od tur. **oda** soba i tur. **baş** starješina) starješina namjesnikovog stana i svih ličnih dvorjanika u has odaji svih ičoglana i njihovih aga. Oni su redovno regrutovani od evenuha, a ponekad i od ičoglana.

Njegova je dužnost bila da oblači paši odijela prilikom svečanosti i ceremonija, da ga izvodi (1) i prati kudgod je išao (2). Dnevno je primao 60 akči i pet odijela godišnje (3). Osim toga, imao je dirlik sa godišnjim prihodom od 300 dukata (1 dukat tada 50—60 akči) (4). Premda je imao rang kapu-age, ovaj je bio ispred njega (1).

3. SILAHDAR AGA ili SILIHDAR (od ar. **silah** oružje i perz. **dar)** znači držalac oružja, mačonoša, a kao dvorsko zvanje označuje ličnog dvorjanika mamelučkih i turskih sultana, vezira, beglerbegova i sandžakbegova. Prema autoru Povijesti dvora, ovo je zvanje ustanovljeno u doba vladavine Bajazida I, a u pristupačnim izvorima spominje se od 1455. godine na dvoru Isa-bega Ishakovića, pa je, prema tome, moralo postojati i na beglerbegovom dvoru.

Godine 1455. spominju se pet silahdara jedan rikabdar silahdar Jusuf, silahdar rob Isa-bega, Ahmed, silah-šahindžija. Kemal, silahdar, rob Isa-begov, dizdar grada Hodidjeda i Kara Šahin, silahdar-jigit, ceribaša vilajeta Kalkandelena.

Bio je po rangu drugi lični aga u has-odaji. Prilikom svečanosti i ceremonije, nosio je pod desnim pazuhom mač svoga gospodara; na glavi je imao **zuluf** i **uskuf** i išao je sa desne strane iza paše.

Njegova je glavna dužnost bila da se stara o oružju i ratnoj opremi svoga gospodara i da prilikom smotri nosi na desnom ramenu njegov mač.

Prema nekim autorima, ovo se zvanje javlja kod Turaka za Bajezida I, a po drugima tek u doba Mehmeda II. Ovi podaci pokazuju da je ovo zvanje znatno starije od vremena vladavine Mehmeda II.

U pristupačnim izvorima silahdari se prvi put spominju 1455. godine, ali su, svakako, postojali i ranije. Vrlo rano spominje se ovo zvanje i u turskim dokumentima na našem jeziku u obliku silahtar, silihtar, sulutar i sl. Bilo ih je više. Njihov starješina nazivao se **silahdar-aga.** Gospodari su ih upotrebljavali i za razne druge poslove i povjeravali im razne misije. Ako bi bio unaprijeđen službom izvan hasode, postajao je muteferika sa 50 akči dnevno ili čašnigirbaša. Ovo je zvanje ukinuto 1247/1830. Silahdari su izlazili iz dvora kao veziri, beglerbezi i age janjičara, ali po pravilu kapidžibaše.

Silahdarom su redovno postajali čohadari, a u najranije vrijeme svakako i rikabdari (v.).

Pod nadzorom silahdar-aga nalazili su se tufekčije i džebhanedžije.

a) TUFEKČI BAŠA — TUFEKČIJA ili TUFENKČIJA (od tur. **tufek** ili **tufenk** puška + ci) doslovno znači puškar, a kao dvorsko zvanje (dvorjanik koji se starao o puškama svoga gospodara). Još 1455. godine spominje se tufekčija Jusuf kao timarnik. Bilo ih je više, njihov neposredni starješina nazivao se **tufekčibaša** (tufekçibaşi) ili **tufekčibaša** (tufenkçibaşi). On je prisustvovao vježbama gađanja iz puške i u lovu dodavao puške svome gospodaru i sakupljao lovinu koju su ulovili dvorski lovci.

b) DŽEBHANADŽIJA (tur. **cebhaneci** od tur. pers. **cebhane** municija + **ci**) dvorjanik koji se starao o municiji svoga gospodara. Bilo ih je više. Njihov neposredni starješina nazivao se **džebhanedžibaša** (tur. **cebhanecibaşi).**

ČOHADAR ili ČOKADARAGA (od perz. **čoha** vrsta štofa i pers. suf. **dar**) ili KAFTN-AGA (od perz. **haftan** vrsta vanjske odjeće od čohe i tur **aga**) garderober, dvorski funkcioner na dvoru sultana, vezira i namjesnika provincija kome je glavna dužnost da se stara o garderobi svoga gospodara, naročito o čuvanju njegovih kaftana i ćurkova.

Prilikom svečanosti išao je u pratnji odmah iza svoga gospodara. Čohadari su često vršili dužnost odsutnih silahdara. Gospodari su im povjeravali i razne druge dužnosti. Za svoju službu dobivali su platu i godišnji bakšiš »na kapu« i »na pojas«. Ako bi napustili dvor i preuzeli funkciju u provinciji, postajali su krupne spahije i zaimi, ali su svoje titule i kasnije zadržavali. Već 1455. godine spominje se neki čokadar Ali beg, kao subaša Skoplja čiji je has iznosio preko 50.000 akči. Ovo je zvanje postojalo na dvoru turskih namjesnika u Bosni sve do kraja turske vladavine.

Pod njegovim nadzorom nalazile su se dvorske terzije i ćurčije. Ovo je zvanje postojalo na dvoru turskih namjesnika u Bosni sve do kraja turske vladavine. Pod njegovim nadzorom nalazile su se:

1. JEDEKČIBAŠA (tur. **yedekçi başi** od tur. **yedekçi** vodič jahaćih konja od tur. **yedek** pevodac; rezervni jahaći konj + **ci** + **baş)** dvorjanik koji je vodio jahaće konje svoga gospodara.

2. RIKABDAR (od ar. **rikab** uzenđija, stremen i pers. **dar** pers. osn. od **dašten** imati, držati) lični dvorjanik koji se starao o obući svoga gospodara (sultana, vezira, paše ili bega) i pomagao mu da je obuče, i koji je pratio svoga gospodara na putu idući pješke pored

njega. Ovo se zvanje spominje na dvoru Isa-bega Ishakovića 1455. godine. Tada se spominju Ahmed, Hamza i Hasan kao rikabdari i gulami Isa-bega i Mustafa, rikabdar (kao spahija) i sin mu Hizir. Tada se spominje i ćehaja rikabdara, Iljas, gulam Isa-bega. Rikabdar-aga je bio u najranije doba treći po rangu u has odaji. To pokazuje ne samo Fatihova kanunnama nego i slučaj Jakuba, rikabdara silahdara koji je vjerovatno bio prvo rikabdar, pa postao silahdar. Kasnije je došao na četvrto mjesto poslije čohadara. Imao je svoju pratnju u kojoj su se nalazili brojni rikabdari, a za tim još:

a) ETEKDŽIJA (tur. **etekci** od tur. **etek** skut+suf. **ci)** skutonoša koji je držao skute svoga gospodara naročito prilikom njegovog dolaska na divan. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se **etekčibaša** (tur. **etekçibaşi).**

b) KAVAZ (tur. **kavas** od ar. **qawwas** strijelac, gardist, tjelohranitelj) član beglerbegove tjelasne garde; bilo ih je više; njihov starješina nazivao se **kavazbaša** (tur. **kavasbaşi),** on je nosio srebrom presvučenu palicu.

4. TULBEND GULAMI ili TULBEND-AGA (od tur. **tulbend** turban i **aga)** lični dvorjanik koji se starao o turbanima, sarucima i čamaširima svoga gospodara i koji mu ih je prema potrebi oblačio. Do 18 v. bio je po rangu iza rikabdara, ali je kasnije postao starješina hasodaje.

Pod njegovim nadžorom stajali su: **sarukčibaša, čamašir aga** i **baščohadar** i njima podređeni dvorjanici **sarukčije, čamaširdžije** i **čohadari.**

b) ČAMAŠIR-AGA (tur. **çamaşir** agasi od pers. **džamešur** pralja tur. **çamaşir** rublje i tur. **aga)** ili **čamaširdžibaša** dvorjanik koji se starao o rublju svoga gospodara; on ga je oblačio i svlačio.

a) SARUKČIBAŠA (tur. **sarikçibaşi** SARUKČIJA tur. **sarikci** od **sarik** turban + **ci)** znači 1. zanatlija koji je izrađivao i prodavao tanki batist koji se upotrebljavao za pravljenje čalmi, 2. dvorske sluge na dvoru sultana, vezira i paša kojima je upravljao SARIKČIBAŠA lični dvorjanik koji je bio dužan da se stara o turbanima svoga gospodara i da ih priprema, raspoređuje i stavlja na glavu svoga gospodara. U vrijeme raznih pohoda i izlaska starao se o čistoći gospodareve garderobe.

c) BAŠČOHADAR i drugi čohadar (čuhadar) — njemu su bili potčinjeni čohadari koji su pratili svoga gospodara, nosili njegove papuče i spužvu za čišćenje čizama on je bio potčinjen sarikčibaši. Ovo zvanje ne treba zamijeniti sa zvanjem čohadar-aga;

ANAHTAR AGA (turski **anahtar agasi** od tur. **anahtar** »ključ« i **aga)** ili MIFTAH GULAMI (od ar. miftah »ključ« ar. »gulam« sluga, momak) oba naziva su sinonimi i znače »ključar«, »dvorjanik koji je čuvao ključeve stana i unutarnjih prostorija u stanu svoga gospodara«. Po rangu dolazio je odmah poslije tulbend age. On je bio odgovoran za disciplinu u has odaji. Ovo zvanje pod nazivom miftah gulami javlja se na dvoru bosanskog beglerbega 1600. godine kada je Džafer-aga, mftah gulami tadanjeg bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše bio optužen da je učestvovao u krađi pašinog blaga.

Kasnije se spominje pod nazivom **anahtar-aga** sve do 1833. godine kada je i ovo zvanje ukinuto. On nije spadao u **age** nego u **eskije**.

Ostale važnije eskije u has-odaji bili su:

a) PEŠKIR AGA, pomoćnik anahtarage, starao se o peškirima i havlijama kojima se služio njegov gospodar. On je čuvao jelo i peškire. Prema D'Ohssonu, bio mu je pomoćnik miftah-aga. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog beglerbega 1600. godine pod nazivom **peškirdžibaša**. Tada se istakao neke Čerkez Šehbaz, peškirdžibaša Melek Ahmedpaše, kada su napali uskoci.

b) IBRIKDAR ili IBRIK GULAMI dvorjanik koji se starao o legenu i ibriku, i polivao vodu kada je njegov gospodar prao ruke, kada se umivao, uzimao abdest, dodavao mu vodu kada je pio i ako je kuda išao, ovaj je nosio (tašinak) kablove za abdest i vodu. Ova su zvanja ukinuta 1249/1833. godine.

c) MAHRAMADŽIBAŠA (mahramacibaşi) dvorjanik koji se starao o ručnicima svoga gospodara.

d) MUJEZIN **(muezzin,** službenik koji poziva vjernike na molitvu), u službi sultana, vezira i paša dvorski mujezin koji je tu dužnost vršio u onoj džamiji u kojoj je njegov gospodar klanjao džumu ili bajram-namaz.

e) BERBER BAŠA (tur. **berberbaşi**) dvorski berber (berberin) koji je brijao glavu svoga gospodara mabejindžije.

f) TIRNAKČI (tur **tirnakçi)** dvorjanik koji je uređivao nokte jedanput sedmično (četvrtkom, peršembe) i spadao je u mabejincije.

g) BAŠČAUŠ (tur. başçavuş) glavni čauš koji je pratio svoga gospodara kada je ovaj išao u džamiju.

h) SIR KATIB lični sekretar ili privatni pisar (jazidžija) koji je pratio sultana kada je ovaj išao u džamiju. O vratu je nosio veliku od srme izrađenu torbu ili kesu u kojoj se nalazio pribor za pisanje. Za pasom je imao zlatan divit. Dok je sultan išao u džamiju, sirkatib je primao arzuhale koji su na putu podnošene sultanu i čitao ih sultanu po povratku iz džamije. On je bio zadužen da čuva carevu biblioteku.

4. MUHURDAR. Od pers. muhur, muhr, mohr, pečat i pers. **dar** (ili **muhurdar-efendija** čuvar beglerbegovog odnosno sandžakbegovog pečata). Ovo se zvanje javlja u Bosni dosta kasno, tek 1608. godine, ali je svakako starije. Turski namjesnici u Bosni služili su se pečatima još u XV stoljeću, ali to još ne znači da su tada imali ovog službenika. Češće se spominju **muhurdari** bosanskih paša tek od početka XVIII vijeka.

HAZINA-RIZNICA

Drugo najvažnije odjeljenje u stanu sultana, vezira, paša i begova bilo je **riznica** ili hazna u kojoj su se držali i čuvali novci i dragocjenosti. Dvorjanik koji je stajao na čelu ovoga odjeljenja zvao se HAZNADAR-AGA ili HAZNADARBAŠA, (od ar. **hazine,** tur. **hazna** riznica, blago, blagajna i pers. **dar od dašten,** držati) doslovno rizničar, blagajnik na dvoru sultana, velikog vezira, beglerbega ili san-

džakbega koji je rukovao ličnom blagajnom i dragocjenostima svog gospodara. Bilo ih je više i bili su zaduženi da čuvaju riznicu ovoga gospodara; njihov starješina nazivao se **haznadaraga** ili **haznadarbaša.** Ovo zvanje javlja se još 1455. godine među dvorjanicima Isabega Ishakovića; tada se spominju Ajdin i Ismail kao haznadari. Ajdin je bio gulam Isa-bega, a Ismail qe (nekada) bio gulam Ishak-bega. Od tada se oni stalno spominju na dvoru i u službi sandžakbegova, a kasnije i na dvoru bosanskog beglerbega. Ta funkcija je vrlo rano postala dvorsko zvanje dostojanstvenika kojima su njihovi gospodari povjeravali i razne druge poslove. Haznadari bosanskih namjesnika javjaju se još u XV stoljeću u raznim misijama, u Dubrovniku.

Pored više haznadara, u ovom odjeljenju redovno se nalazio jedan pisar koji se naziva HAZNA KATIB i jedan SARAFDŽIBAŠA (tur. **sarafcibaşi** od ar. **sarraf** mjenjač i tur. baş) dvorski mjenjač koji je procjenjivao gospodarevo blago i starao se da ga snabdije potrebnom monetom.

U sjedištu beglerbega nalazio se veći broj raznih dvorskih zanatlija koji su izgrađivali za dvor razne predmete, naročito odjeću i obuću i bili su potčinjeni haznadarbaši. Najvažniji među njima bili su eskije:

TERZIBAŠA (tur. **terzibaşi**) starješina dvorskih terzija, krojača koji su izrađivali odjeću od čohe. On je nabavljao čohu i ostali pribor za izradu čohane odjeće.

ĆURČIBAŠA (tur. **kürkçübaşi)** starješina dvorskih ĆURČIJA — krznara — zanatlija koji su izrađivali krznenu odjeću, naročito ćurkove; on se starao o izradi ćurkova svoga gospodara.

ĐUGUMBAŠA (tur. **gügümbaşi**) starješina majstora koji su izrađivali bakarno posuđe(?).

KUJUNDŽIJA **(kuyumcu)** dvorski zlatar.

KILLIČDŽI dvorski majstor koji je izrađivao mačeve.

IMAM (od ar. **imam**) svećenik koji predvodi u zajedničkoj molitvi; glavni službenik svake muslimanske bogomolje i **efendija** (iz grč.) gospodin, obrazovan čovjek, dakle dvorski svećenik. Ovo zvanje postojalo je na dvorovima svih turskih pokrajinskih namjesnika.

HODŽA (pers. **hwage**) učitelj koji je držao nastavu za djecu svoga gospodara. Funkciju imama i hodže vršilo je često isto lice.

HEKIM-BAŠA (tur. **hekim başi** od ar. **hakim** mudrac, tur. **hekim** ljekar i tur. **baş** glava, glavni liječnik, starješina liječnika), titula i funkcija dvorskog liječnika. Sve do XVIII stoljeća turski namjesnici u Bosni nisu imali stalnih školovanih dvorskih ljekara. U slučaju težih bolesti, oni su često pozivali dubrovačke medike da ih liječe. O tome govori znatan broj dokumenata dubrovačkog arhiva od sredine XV stoljeća pa sve do tridesetih godina XIX stoljeća tačno do 1836. godine kada se prvi put susreće u izvorima zvanje stalnog hekim-baše na dvoru bosanskih namjesnika. Ovo zvanje obnašali su obično stranci.

MADŽUN AGA (tur. **macunagasi**) dvorjanik koji je pripravljao i starao o raznim lijekovima za dvor svoga gospodara.

DŽINDI-BAŠA ili DŽINDI-AGA (ili DŽUNDI BAŠA tur. **cundi başi**) čovjek vješt u jahanju konja i raznim vještinama vezanim za

jahanje kojna, a naročito čovjek vješt u baratanju oružjem na konju, vojnik — konjanik, dvorjanik koji je vježbao sinove svoga gospodara i ostale krupne gospode naročito one koji su služili na dvoru beglerbega kao muteferrike.

KILAR I KILARDŽIBAŠA

Treće odjeljenje u privatnom stanu paše bio je **kilar** (tur. ostava) kome je na čelu stajao **kilardžibaša** (tur. **kilarcibaşi**). Lični dvorjanici koji su se starali o životnim namirnicama i ostavi svoga gospodara (sultana, vezira i valija) nazivali su se **kilardžije** (tur. kilarci ili kilerci, tur. vulg. kiler od pers. **kilar**). Još 1455. godine spominje se Ahmed kilari (kilardži), kao (bivši) gulam Ishak-begov kao spahija timarnik. Bilo ih je više i stajali su pod neposrednim zapovjedništvom **kilardžibaše.** On je vodio knjige o svim nabavkama, primicima i izdacima za kuhinju svoga gospodara. Još 1455. godine spominje se kilardžibaša Halilbeg kao krupan timarnik u krajištu Isa-bega Ishakovića.

Po zakonu Mehmeda II, kilardžibaša je bio po rangu četvrti lični dvorjanik sultanov. Ispred njega nalazili su se po redu: **kapu-aga, odabaša** i **haznadarbaša,** a poslije njega **aga** carskog dvora. On je nadzirao gospodarevu kuhinju i sve što se jelo i pilo; on je servirao jelo svome gospodaru. Njegov starješina bio je **čašnigiraga.**

Pod starješinstvom kilardžibaše nalazio se:

KILARČEHAJA (tur. **kilar kethudasi**) koji je bio neposredni starješina dvorjanika koji su se starali o hrani i piću i priboru svoga gospodara. To su bili:

1. **peškirbaši** dvorjanik koji je čuvao hljeb svoga gospodara; imao je rang čauša i mora se razlikovati od **peškirage** u has-odaji;
2. **mumbaši** dvorjanik koji je čuvao vodu svoga gospodara;
3. **peškiršagirdi** dvorjanik koji je prao sinije, kašike i sofru;
4. **tepsidžibaša** dvorjanik koji je čuvao i prao tepsije;
5. **jemiščibaša** dvorjanik koji je čuvao voće svoga gospodara;
6. **turšidžibaša** dvorjanik koji je čuvao turšiju;
7. **tutudžubaša** i
8. **bulbulbaša.**

Posebnu grupu predstavljali su oni dvorjanici koji su se brinuli o spremanju hrane i piću svoga gospodara, a nisu bili vezani za kiler nego za kuhinju. Nekada se svrstavaju u vanjske, a nekada u unutarnje dvorjanike. Najznačajniji su:

a) AŠČIBAŠA (tur. **aşçibaşi** od tur. **aşçi,** aščija, kuhar i tur. **baş**) starješina aščija, dvorskih kuhara i ostalog osoblja koje je bilo zaduženo za spremanje hrane na dvoru. Ovo zvanje postojalo je na dvorovima svih visokih turskih državnih dostojanstvenika od sultana do sandžakbega. Već 1463. godine spominje se neki aščija Ahmed. Njegov sin Mehmed bio je tada postavljen mustahfizom grada Zvečana, zatim je spominje timarnik Mustafa, sin aščije, kao hizmećar

Isabega zatim timarnik Šahin kao kuhar (ašpez?) i gulam Isabega. Na dvoru bosanskog sandžakbega spominje se aščibaša od 1468. godine.

b) ŠARABDAR (od ar. **šarab** piće i perz. **dar** od dašten držati) ili ŠARABDAR-AGA peharnik. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog krajišnika Isa-bega Ishakovića 1455. godine, pa je razumljivo da je postojalo i na dvoru bosanskog beglerbega, premda mu nisam našao spomena u izvorima.

c) KAHVEDŽIBAŠA (tur. **kahvecibaši,** od tur. **kahveci** od ar. **kahva** kafa + ci tur. nastavak koji služi za oznaku zanimanja) **kahvedžija,** čovjek koji kuha kafu, koji drži kafanu ili rado pije kafu i tur. baş, dvorjanik koji je spremao kafu i služio kafom koju je pio njegov gospodar. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskih namjesnika prvi put 1592, a zatim 1611. godine, a moglo je biti ustanovljeno najranije 1582. godine kada imamo najstariji spomen da se u Bosni počela javno piti kafa i kada su tu već postojale kafane.

d) TUTUNDŽIBAŠA (tur. **tutuncibaşi** od **tutun** duhan i baş) ili DUHANDŽIBAŠA (tur. **duhancibaşi),** dvorjanik koji se starao za duhan i pušački pribor (nargile, čibuke i duhanske kese) svoga gospodara. Ovo zvanje moglo se pojaviti u Bosni tek u XVII stoljeću kada se u našim krajevima počeo uživati duhan. Najstariji poznati spomen o ovom zvanju na dvoru bosanskih namjesnika datira iz 1710. godine, ali je svakako ustanovljeno ranije. Kasnije se spominje dosta često.

e) BUHURDAR AGA (tur. **buhurdar agasi** od ar. **buhar** miris, mirisavo bilje za kađenje i pers. suf. **dar** tur. **buhurdan** vrsta kadionice sa poklopcem u kojoj se pali mirisavo rastinje (ud, ambra i anduz) i tur. aga) dvorjanik koji se brinuo o priboru za miris u pašinom dvoru.

f) SOFRADŽIBAŠA (tur. **sofraci** od ar. **sufra,** trpeza i tur. suf. **ci**) starješina sofradžija, dvorjanika koji su postavljali trpezu svome gospodaru. I danas u Sarajevu i Banjoj Luci postoji prezime Sofradžija.

g) MUTVAK EMIN) tur. **mutvak emini** od ar. **matbah** kuhinja i ar. **emin** povjerenik) dvorjanik koji je upravljao namjesnikovom kuhinjom, uz njega se nalazio jedan pisar koji se zvao **mutvak-katib.**

SOKOLARI (ŠAHINDŽIJE, DOGANDŽIJE, ČAKIRDŽIJE i ATMADŽADŽIJE) I NJIHOVE STARJEŠINE

U visokom društvu Osmanskog carstva u viteško doba bio je veoma razvijen i omiljen vojnički sport, zabava i razonoda lov sokolima i jastrebovima na koji je trošeno mnogo novaca, naročito za nabavku dobro dresiranih sokolova. Zbog toga je na dvoru bosanskih paša postojala posebna služba sokolara koji su se brinuli o hvatanju, čuvanju, dresiranju lovačkih ptica, naročito sokolova, kao i o nabavci dresiranih sokolova.

Hvatanje, čuvanje i uzgajanje sokolova i ostalih lovačkih ptica vršile su grupe slobodnih odnosno povlaštenih seljaka u planinskim

predjelima u kojima su ovi obitavali. Ovi seljaci nazivali su se **sokolari** (šahindžije čakirdžije, dogandžije i sl.) i za svoju službu uživali su slobodne baštine ili su bili oslobođeni od raznih državnih poreza.

Dvorjanici na carskom i namjesnikovom dvoru koji su vršili ovu službu dijelili su se prema vrstama lovačkih ptica u četiri razreda: **šahindžije, dogandžije, čakirdžije** i **atmadžadžije.**

Na čelu **šahindžija** (sokolara), koji se spominju u tetovskom kraju i u Bosanskom krajištu nalazio se šahindžibaša. Šahindžija Husein kao timarnik spominje se u skopskom kraju 1458. godine.

DOGANDŽIJE kojima je glavna dužnost bila da hrane lovačke ptice, i koji su predstavljali red tzv. vanjskih paževa (jer nisu živjeli na samom dvoru i kojima se na čelu nalazio jedan **dogandžibaša**, spominju se u našim zemljama već 1455. godine kada su sva dogandžijska sela u tetovskoj nahiji pretvorena u zavisnu raju u timaru dogandžibaše (serbazdaran) Alije, odsjekom 5700 arči.

U istom izvoru spominje se i dogandžibaša Hadži kao timarnik sa timarom od 10509 akči u tetovskom vilajetu i dogandžija Behadir, otac timarnika Ajdina. U isto vrijeme upisane su dvije kuće seljaka dogandžija (bazdaran) u selu Butimir u nahiji Tilavi.

Na čelu ČAKIRDŽIJA — grupe vanjskih carskih dvorjanika koji su odgajali i na rukama nosili lovačke sokolove prilikom lova njihova gospodara nalazio se čakirdžibaša.

Godine 1455. spominje se kao čakirdžibaša neki Hamzabeg, brat subaše Sinanbega.

ČAKIRDŽIBAŠA je bio starješina svih sokolara i njihovih zapovjednika na dvoru sultana ili namjesnika neke provincije.

Ova je institucija na turskom dvoru ukinuta za vladavine sultana Mehmeda Lovca.

1. KAPIDŽILAR-ĆEHAJA. (tur. **kapicilar kethüdasi** i **kethüda-i bevvaban).**

Oba ova naziva doslovno znače »starješina vratara«, a kao dvorsko zvanje oni označuju dvorskog dostojanstvenika koji je bio neposredni zapovjednik svih kapidžija dvorskih vratara na dvoru sultana, vezira i beglerbegova i sandžakbegova, i bio, u stvari, maršal svoga gospodara.

Ovo zvanje spominje se na carskom dvoru još u Kanunnami Mehmeda II, a na dvoru bosanskog beglerbega od 1580. godine. Postoji jedan dokumenat iz koga se vidi i rang ovoga dostojanstvenika na beglerbegovom dvoru. To je vakufnama budimskog beglerbega Musa-paše iz 1643. godine. Među svjedocima u toj vakufnami kapidžilar-ćehaja je naveden poslije pašina ćehaje, reis-efendije i dvojice teskerdžija, dakle poslije četiri najviša činovnika pašinog kabineta, i to pod nazivom **kethuda-i bevvaban,** što znači ćehaja kapidžija ili kapidžilar-ćehaja. Prema tome, nije ispravno tumačenje Gl. Elezovića da je kapidžilar-ćehaja bio pomoćnik kapidžibaše.

Pod zapovjedništvom ćehaje kapidžija nalazio se na svakom dvoru veći ili manji broj KAPIDŽIJA (tur. **kapuci**) što doslovno znači vratar gradskih ili dvorskih stražara; a zatim dvorjanik na dvoru visokih turskih dostojanstvenika od sandžakbega do sultana; ponekad

se nazivaju i **derbani;** bilo ih je više; gospodari su im povjeravali razne poslove.

Godine 1455. spominju se kapidžije Alija, Karadža, Hadži Hizir i Hamza kao kapidžije Isa-bega, Ismail, Tagan i Krk Musa kao kapidžije i gulami Isa-bega, neki kapidžija i hizmećar Isa-bega.

KAPIDŽIBAŠA (tur. **kapucibaşi** od tur. **kapucu,** kapidžija, v. i tur. baš, v.) doslovno znači starješina kapidžija, dvorskih stražara, a kao termin u Osmanskoj državi do XVIII stoljeća znači zvanje i dostojanstvo neposrednog starješine straže na dvoru sultana i najviših državnih fukcionera u prijestonici i središtima provincija. Po dostojanstvu to je bilo zvanje niže od **miralema** (v.), a više od **mirahora** (v.). Na dvoru sultana Mehmeda II nalazio se samo jedan kapidžibaša. Kasnije je njihov broj rastao tako da se u XVII stoljeću kretao od dvanaest do dvadeset i jedan; njima je tada bilo potčinjeno dvije do pet stotina kapidžija. U XVIII st. broj kapidžibaša popeo se na žezdeset. Kada se njihov broj tako povećao, onda su samo tri-četiri smatrana najvažnijim; najstariji među njima nazvao se **baškapidžibaša.** Kapidžibaše su predvodili strane poslanike u audijenciju svojih gospodara i vršili razne povjerljive funkcije, naročito diplomatske misije. Njihov uticaj na dvoru bio je tako velik da su ih Dubrovčani unosili u indeks ličnosti koje treba darivati. Kako je njihov uticaj na carskom dvoru vrlo rano bio velik, vidi se po tome što se Dubrovčani još 1430. godine u jednoj instrukciji svojim poslanicima predvidjeli da njihove poklone osim sultana, vezira i rumelijskog beglerbega dobije još i kapidžibaša i veliki kancelar. Oni su dostavljali tajna pisma i važne poruke Porte namjesnicima u provincijama. Oni su im donosili svilene gajtane i katl-fermane.

Kao što su pored carskih kapidžibaša na dvoru velikog vezira postojale posebne kapidžibaše Porte, tako su ovi dostojanstvenici postojali i na dvoru svakog namjesnika u provincijama (i sandžakbega).

Kapidžibaše su za svoju službu uživali timare.

Carski kapidžibaše su do XVII stoljeća obično postojali adžami--oglani, a kasnije, od kraja XVI stoljeća sinovi najviših državnih dostojanstvenika.

Od druge polovine XVI stoljeća kapidžibaše su postajali sandžakbezi sa hasom od 400.000 akči. Kasnije su neki postojali i veziri. Krajem XVI stoljeća neke kapidžibaše dobivali su arpaluk-timare sa prihodom od 13.000 akči.

Sličnu ulogu i značaj imale su kapidžibaše i na dvoru turskih namjesnika u Bosni u XV i XVI stoljeću. Kapidžibaša na dvoru namjesnika provincija bio je poslije ćehaje (v.) najviši dostojanstvenik po rangu u provinciji. Vršio je sličnu funkciju kao i carske kapidžibaše. Osim toga, isticao se kao najaktivniji saradnik namjesnika u političkoj upravi i vojnim akcijama. Godine 1658. uputio je bosanski paša jednog svog kapidžibašu u Novi kao muhafiza. Pošto je organizovao odbranu pašaluka od mletačkih napada koji su te godine bili žestoki, paša je proglasio jasak na izvor namirnica. Svoju bujuruldiju o tom poslao je svom kapidžibaši u Novi da je on sprovede u djelo sporazumno sa novskim kadijom.

Od XVIII stoljeća to je počasno zvanje (titula) koje se davalo mnogim nižim vojnim ličnostima u provinciji.

1. MIRALEM (tačno **mir-i alem,** od pers. **mir** skraćeno od ar. **ämir**= zapovjednik, beg i ar **aläm** stijeg simbol, insignija, zastava) doslovno znači starješina zastave, stjegonoša, a kao termin u Osmanskoj državi ovaj naziv označavao je dostojanstvenika na dvoru sultana, vezira i paša koji je dijelio zastave i ostale insignije vlasti (tugovi muzika, a u najranije doba bubanj); on se starao o osoblju koje je bilo zaduženo da se brine o tim predmetima. Drukčije tumačenje i shvatanje ovog termina koje daju Olesnicki i Elezović, je pogrešno.

Ustanova mir-i alema na sultanovom dvoru je dosta stara i svakako starija od vremena vladavine sultana Mehmeda II, jer se ona spominje u njegovoj kanunnami o dvorskom ceremonijalu, jer se već 870/1466. godine spominje neki Mehmed beg kao mirialem, carski ili beglerbegov, Rumelije (69), jer je tada njegovom rođaku Halilu dato jedno selo u Makedoniji. Kada je ustanovljeno ovo zvanje na dvoru rumelijskog beglerbega, sada se ne zna pouzdano, ali je to svakako bilo tokom XV stoljeća. Najstariji spomen ovog dostojanstvenika na dvoru bosanskih namjesnika potiče iz 1612. godine, ali mislim da je ta ustanova u Bosni stara koliko i bosanski pašaluk.

Mjesto mir-i alema na rang listi dvorskih dostojanstvenika u pravinciji vidi se u jednoj kanunami za ejalet Ujvar u kojoj se kaže da su hasovi i zijameti miri mirana, miriliva, mal-defterdara, defterćehaje, timer-defterdara i mir-alema **serbest** tj. da uživaju ekonomski i pravni imunitet.

O dužnosti bosanskog miralema Šomet de Fose kaže ovo:

Mir-alem-beg (glavni zapovjednik zastava) po političkom položaju je prvi iza paše sa dva tuga, čije dostojanstvo obično i sam postigne. Dužnost mu je da čuva zastave raznih vojničkih odjeljenja u zemlji do stupanja u borbu. Njegova je dužnost i to da, kada umre beglerbeg ili ma koji drugi kapikuli, pokupi svu njegovu zaostavštinu i pošalje je hazni (ličnoj blagajni) Velikog Gospodara, a to je vrlo unosan posao. Nije potrebno da dodam da je u takvoj prilici on glavni nasljednik pokojnikov. Zbog svoga položaja, mir-alem-bej ima neke zemlje u carevini koje mu mogu donijeti do 6.000 groša prihoda.

Pod neposrednim starješinstvom mir-alema bili su:

a) SANDŽAKTAR ili SANDŽAKTAR-AGA (od tur. **sancak** glavna zastava, stijeg i pers. **dar** od **dašten** držati) doslovno znači zastavnik, stjegonoša, a kao dvorsko zvanje znači dostojanstvenika koji je nosio glavnu zastavu svoga gospodara. Dostojanstvenik koji je tu dužnost vršio u ratu nazivao se **juruk bajraktar.**

b) TUGDŽI i TUGDŽIBAŠA (tur. **tugci** i **tugcibaşi** od tog, insignije vlasti od konjskog repa + ci + baš i tur. suf. **ci**) dvorjanik koji je nosio tugove svog gospodara.

c) IČ MEHTERBAŠA (tur. **iç mehterbaşi** od tur. **ič** unutarnji + **mehter,** od pers. **mihter muzika + baş**) starješina dvorske glazbe. On je bio starješina brojnih svirača koji su obično nazivani mehteri, a ponekad i čalkidžije (tur. **calkici** svirač).

MIRAHOR, MIRAHUR, IMRAHOR ili EMIRAHOR-AGA (od perz. **mir** skraćeno od ar. **emir** zapovjednik i perz. **ahor** štala) glavni konjušar i zapovjednik konjušnice na dvoru sultana, vezira, beglerbega i sandžakbega. Dvorsko zvanje čiji su nosioci upotrebljavani i za razne poslove i misije izvan dvora. Ovo zvanje, koje su Osmanlije preuzele od starijih turskih država, spominje se u Turskoj od Murata I. Na dvoru Mehmeda II mirahor je bio po rangu četvrti dvorjanik sultanov. On je bio upravnik carske konjušnice, cjelokupnog njenog osoblja, **sarača, seiza** (hranitelja konja) i **jedekčija** (vodiča konja) i svega što je bilo u vezi sa dvorskom zaprežnom i tovarnom stokom. Poslove je vodio preko kancelarije u kojoj se nalazio jedan **katib** (sekretar), **raznamedžija**, njegov pomoćnik, katib vojnuka i drugi službenici. Njihovo poslovanje bilo je pod kontrolom centralnog državnog računovodstva (**bašmuhasebe**). Kasnije je na carskom dvoru ustanovljeno i zvanje drugog ili malog mirahora koji se starao za malu carsku staju, njeno osoblje, carske kočije i carske i dvorske arabadžije. Od tada je prvi ili veliki mirahar bio starješina **sedlara** i **konjušara**.

Ako bi mirahor napustio dvor svoga gospodara zbog njegove smrti ili iz drugih razloga i prešao u spahije, dobivao je veći timar i svrstavan je u spahije. Već 1455. godine nalazimo jednog mirahora, nekog Hamza-bega sa titulom beg i velikim timarom u krajištu Isa--bega Ishakovića.

Posluga u carskim stajama regrutovana je od **adžami-oglana**. U ovoj službi nalazili su se i neki redovi izvan dvora koji su za svoju službu uživali timare ili privilegije. Među te su spadali i carski vojnici. Ovo je zvanje ukinuto 1837. godine.

ČAUŠ-BAŠA i ČAUŠI. Kao na dvoru velikog vezira, tako je i na dvoru bosanskog beglerbega i na bosanskom divanu postojao znatan broj čauša specijalne dvorske garde koja je održavala red na dvoru i na divanu, ali su im povjeravane razne dužnosti i misije i izvan dvora. ČAUŠ-BAŠA tur. doslovno znači starješina **čauša**, specijalnih vojno-policijskih organa koji su upotrebljavani i za razne druge vrlo povjerljive i delikatne misije, ali isto tako i kao obični ulaci tako da je ovaj termin koji je i inače vrlo starog i dosta tamnog porijekla teško definisati. Ovo zvanje spominje se u Turskoj još u XIV stoljeću, a u Bosni tek krajem XV stoljeća. Čini se da su u najranije vrijeme ulogu dvorskih čauša u Bosni vršile dvorske vojvode.

III. ČINOVNICI BEGLERBEGOVOG KABINETA

Treću grupu beglerbegove svite sačinjavali su činovnici njegovog kabineta. Ove činovnike treba razlikovati od činovnika bosanskog divana od kojih se oni bitno razlikuju po tome što su i ovi činovnici kao i lični dvorjanici i dostojanstvenici paše bili vezani za ličnost paše; to su bili **lični službenici** paše, njegovi ljudi članovi njegove pratnje, njegove svite, što su bili lično vezani za svoga pašu koji ih je izdržavao, s njim dolazili i odlazili, s njim se dizali i padali, dok su dostojanstvenici i činovnici bosanskog divana bili **drža-**

vni službenici, državni namještenici, koji su bili podložni paši u svojim službeničkim poslovima, a nisu bili vezani za njega nego su bili vezani za odgovarajuće organe i ustanove centralne državne uprave u prijestonici koji su ih imenovali i za svoj položaj, službe i zvanja u pokrajini, za nadleštvo u kome su radili, ali su, naravno, svi bili manje ili više podvrgnuti paši kao zastupniku sultana i najvišem organu vlasti u pašaluku. Ali ni ovdje nije uvijek lako izdvojiti lične činovnike beglerbegovog kabineta od službenika pokrajinskog divana. Najvažniji predstavnici ove grupe pašine svite bili su: **ćehaja, reis-efendija, mektubdžija** i **dragoman.**

ĆEHAJA. Ova persijska riječ (pers. tač. **kethuda,** a izgovara se **kaja,** od pers. **ked** kuća i **huda** gospodar) znači doslovno domaćin, skrbnik porodice, nastojnik i sl., a kao termin u osmanskoj administraciji ova je složenica sama i sa drugim riječima imala višestruku upotrebu, a po tome i razna značenja. Kada se upotrijebi sama bez ikakve apozicije, riječ ćehaja u prvom redu znači: pomoćnik, prvi saradnik i zastupnik raznih turskih funkcionera, kao što su veliki vezir, beglerbeg, sandžakbeg, subaša, aga janjičara, dizdar itd. pa tako i namjesnika pojedinih provincija; Ova riječ isto tako često označava neposrednog starješinu, starješinu raznih korporacija (kao što su esnafi), društvenih vojničkih redova, naselja itd.

Svaki beglerbeg imao je svoga ćehaju koji je bio njegov prvi saradnik, pomoćnik i savjetnik, a često i zamjenik ili namjesnik. On je bio najpovjerljivija ličnost na njegovom dvoru. Paša se u svim svojim poslovima prvo na njega obraćao i s njim se savjetovao. Ćehaja je pripremao i izvršavao gotovo sve upravne poslove svoga gospodara. On je prvi primio poslanika koji su dolazili u audijenciju paši, vodio s njima prethodno razgovore, a u trenutnoj odsutnosti paše potpuno ga zastupao u svim njegovim dužnostima. On je prisustvovao redovno sjednicama pokrajinskog divana, a u slučaju spriječenosti paše sam njima rukovodio. Postavljao ga je redovno sam paša iz svoje svite, a imao je redovno titulu **beg.**

REIS-EFENDIJA ili DIVAN-EFENDIJA. Tako se nazivao generalni sekretar beglerbegovog kabineta i pokrajinskog divana u pojedinim provincijama. Naziv **reis-efendija** je skraćen oblik od ar. **räis-ul-kuttab** što doslovno znači šef, starješina pisara, generalni sekretar i tur. **efendi** (iz grč.) gospodin, pismen, učen čovjek. Naziv **divan-efendija** je složen od riječi **divan** (v. dalje) i **efendi.** Reis-efendija je poslije ćehaje bio najbliži i najpovjerljiviji saradnik namjesnika. On je bio šef njegovog kabineta i starješina svih, često brojnih, pisara na dvoru. Rukovodeći beglerbegovim kabinetom, on je sastavljao i otpremao sve njegove naredbe i pisma, primao sve dopise i čitao ih svom gospodaru.

DIVAN KATIB ili DIVAN JAZIDŽIJA (tur. **divan yazici**) bio je sekretar pokrajinskog divana i u tom svojstvu prisustvovao njegovim sjednicama, ali sam nije bio njegov član nego izvršni organ. Postavljao ga je paša iz reda ulema. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog beglerbega prvi put 995/1587. godine kada se neki Mustafa čelebi, katib-i divan potpisao kao svjedok na vakufnami Ferhad-paše

Sokolovića. Da li je u isto vrijeme pored ovog divan katiba postojao i reisulkutab, sada nije jasno.

DIVAN-KATIB pisar u uredima carskog divana, u vezirskom beglerbegovom ili sandžakbegovom uredu; činovnik koji je obavljao pisarske poslove u uredu svoga gospodara. Dijelili su se na dvije grupe: pisari koji su dobivali platu u novcu od svoga gospodara i pisari koji su na ime plate uživali gedik-timare ili gedik-zeamete, tj. lena u određenom iznosu vezana za određenu službu. Ugledniji su bili oni koji su primali platu u novcu. Novi divan-katib dobivao je timar; kasnije je postajao zaim, a ako bi ga dalje unaprijedili, dobivao je platu u novcu. Divan-katibi koji su uživali timare, odnosno zeamete morali su da sa svojim gospodarima polaze u vojne pohode, dok su oni koji su primali plate postupali prema nahođenju svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih ličnih sredstava. U Sarajevu i danas postoji »Bijela džamija» na Vratniku koji je podigao Husrev-begov divan-katib Hajdar-efendija prije 1540. godine.

Ovo zvanje spominje se i na dvoru bosanskog sandžakbega Husrevbega 1528. godine kada je tu funkciju vršio neki Hajdar efendija, osnivač jedne džamije u Sarajevu, a na dvoru bosanskog beglebega od 1582. godine.

a) JAZIDŽIBAŠA. Na dvoru svakog turskog namjesnika kao i u svim uredima i nadleštvima nalazio se veći ili manji broj pisara koji su im pisali zvanično i privatno pisma na turskom i našem jeziku. Pisari koji su pisali ta pisma na turskom jeziku nazivali su se **jezidžije** (tur. **yazici** pisar), **mektubdžije** (turski **mektubci** od ar. **mektub** pismo + tur. suf. **ci) ili mektubdži (mektubi)** — efendije, a svi su sinonimi i znače pisar koji piše pisma i kancelar koji vodi prepisku na turskom jeziku. Tako se nazivao i beglerbegov lični sekretar koji je vodio njegovu privatnu korespondenciju. Samo je čisto turski oblik **jazidžija** u starije vrijeme, do XVI stoljeća, bio više u upotrebi.

DRAGOMANI I DIJACI

Pored prepiske koju su vodili sa Portom, potčinjenim organima i stranim susjedima na turskom jeziku, turski namjesnici u provincijama kao i turske vlasti na Porti vodili su svoju prepisku sa svojim potčinjenim organima i ovi međusobno na našem jeziku, a dobivali su pisma i na stranim jezicima. Za ovu službu postojala je kao na Porti tako i u sjedištima provincija posebna kancelarija koja je vodila ovu prepisku i vodila ulogu kancelara za naš i druge jezike kao i ulogu tumača u saobraćaju stranih i turskih dostojanstvenika sa našim narodom ili sa ljudima iz drugih susjednih zemalja. Ovu funkciju vršili su dragomani i dijaci.

DRAGOMAN ili TERDŽUMAN (tur. **tercuman** od ar. **targuman** tumač, prevodilac).

Kao na Visokoj Porti, tako se i na dvoru svakog turskog namjesnika u provincijama nalazio jedan ili više tumača kojima je bila dužnost da prevede pisma stranih vlasti i da tumače razgovore sa

stranim poslanicima. Ovo zvanje javlja se na dvorovima turskih namjesnika u Bosni već u XV stoljeću. U jednom pismu iz 1573. godine koje je uputio svome povjereniku u Dubrovniku koji je za njega prikupljao špijunske izvještaje hercegovački sandžak beg Hasan paša Prodović se hvalio da ima ljude koji umiju čitati i latinski, i srpski i njemački i mađarski. U prvo doba turske vladavine u našim zemljama, do sredine XV stoljeća, dragomani se susreću često ne samo na dvoru namjesnika nego i kao činovnici sudova. Samo oni, kao ni dijaci, nisu uvijek ili stalni službenici nego su tu dužnost vršili povremeno, prema ukazanoj potrebi.

DIJAK — Pored jazidžija koji su pisali pisma i prepisku na turskom jeziku na dvoru svakog bosanskog beglerbega postojao je poseban kancelar, koji je vodio njegovu prepisku na srpskohrvatskom jeziku, a zvao se občno srpskohrvatski **dijak,** kako su se ovi činovnici nazivali i u našem srednjem vijeku. Dijaci se u tursko doba vrlo često spominju u popisima seoskog stanovništva, naročito u Srbiji. Pečevi naziva dijacima ljude koji su mu čitali i predvodili pojedine dijelove iz starih mađarskih historija.

Dijaci na dvorovima bosanskih paša pisali su ona, dosta brojna, pisma turskih namjesnika na srpskohrvatskom jeziku od kojih se relativno znatan broj do danas sačuvao. Bili su svi domaći ljudi, obično hrišćani, katkad razni sveštenici i kaluđeri. Samo njihova služba na dvoru nije, mislim, bila stalna ni redovna, nego povremena, naročito u kasnije doba, od sredine XVII vijeka, od kada su turski namjesnici u Bosni svojim hrišćanskim susjedima sve češće pisali pisma na turskom, a rjeđe na našem jeziku. Na čelu svih jazidžija i dijaka nalazio se obično jedan starješina koji se nazivao jazidžibaša. (tur. **jazicibaşi** od jazici v. jazidži i tur. baş).

MEKTUBDŽI ili JAZIDŽIBAŠA. Na dvoru turskog namjesnika i u ovim uredima i nadleštvima nalazio se veći ili manji broj pisara koji su se nazivali **jazidžije,** katibi ili mektubdžije, a svi ti nazivi su sinonimi i znače pisar koji piše pisma i vodi prepisku na turskom jeziku. Tako se nazivao i beglerbegov lični sekretar koji je vodio njegovu prvatnu korespondenciju. Ovi pisari su bili privatni službenici svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih sredstava. Njihov neposredni starješina nazivao se jazidžibaša.

TEŠRIFATČI. Turski **tešrifatci** od ar. **tešrifat** ceremonijal i tur. suf. **ci.** ili SELAM-AGA (tur. **selam-agasi** od ar. **selam** pozdrav i tur. **aga**). Tako se zvao šef ceremonijala na beglerbegovom dvoru. On se stara o svemu što je u vezi sa dvorskim ceremonijalom. Ova se ustanova spominje na dvoru bosanskih paša tek u XVII vijeku, i to pod nazivom **selam-aga,** a ni tada nije, izgleda, postojao poseban tešrifatčija, nego su tu funkciju vršile **čaušbaše.**

4. MUHURDAR. (Od pers. **muhur, mohr, muhr,** pečat i pes. **dar**) ili **muhudar-efendija,** čuvar beglerbegovog, odnosno sandžakbegovog pečata. Ovo se zvanje javlja u Bosni dosta kasno, tek 1608. godine ali je, svakako, starije. Turski namjesnici u Bosni služili su se pečatima još u XV stoljeću, ali to još ne znači da su tada imali ovog službenika. Češće se spominju **muhurdari** bosanskih paša tek od početka XVIII vijeka.

HAZINA-RIZNICA. Drugo najvažnije odjeljenje u stanu sultana, vezira, paša i begova bilo je riznica ili hazna u kojoj su se držale i čuvale najveće dragocjenosti. Dvorjanik koji je stajao na čelu ovoga odjeljenja zvao se HAZNADAR-AGA ili HAZNADAR-BAŠA, (od ar. **hazine,** tur. **hazna** riznica, blago, blagajna i pers. **dar** od **dašten,** držati) doslovno rizničar, blagajnik na dvoru sultana, velikog vezira, beglerbega ili sandžakbega koji je rukovao ličnom blagajnom i dragocjenostima svog gospodara. Bilo ih je više i bili su zaduženi da čuvaju riznicu svoga gospodara, njihov starješina nazivao se **haznadaraga** ili **haznadarbaša.** Ovo zvanje javlja se još 1455. godine među dvorjanicima Isabega Ishakovića. Tada se spominju Ajdin i Ismail, kao zanadari. Ajdin je bio gulam Isabega, a Ismail je (nekada) bio gulam Ishak-bega. Od tada se oni stalno spominju na dvoru i u službi sandžakbegova, a kasnije i na dvoru bosanskog beglerbega. Ta funkcija je vrlo rano postala dvosko zvanje dostojanstvenika kojima su njihovi gospodari povjeravali i razne druge poslove. Haznadari bosanskih namjesnika javljaju se još u XV stoljeću u raznim misijama u Dubrovniku.

Pored više haznadara, u ovom odjeljenju redovno se nalazio jedan pisar koji se naziva HAZNA KATIB.

SARAFDŽIBAŠA (tur. **sarafcibaşi** od ar. **sarraf** mjenjač i tur. **baş**) dvorski mjenjač koji je procjenjivao gospodarevo blago i starao se da ga snabdije potrebnom monetom.

U sjedištu beglerbega nalazio se veći broj raznih dvorskih zanatlija koji su izrađivali za dvor razne predmete, naročito odjeću i obuću, i bili su potčinjeni haznadarbaši. Najvažniji među njima bili su **oskije:**

TERZIBAŠA (tur. **terzibaşi)** starješina dvorskih terzija, krojača koji su izrađivali odjeću od čohe; on je nabavljao čohu i ostali pribor za izradu odjeće.

ĆURČIBAŠA (tur. **kürkçübaşi)** starješina dvorskih ĆURČIJA — krznara — zanatlija koji su izrađivali krznenu odjeću, naročito ćurkove; on se starao o izradi ćurkova svoga gospodara.

ĐUGUMBAŠA (tur. **gügümbaşi**) starješina majstora koji su izrađivali bakarno posuđe.

KUJUMDŽIJA **(kuyumcu)** dvorski zlatar.

NAKKAŠ dvorski soboslikar.

KILLIČDŽI dvorski majstor koji je izrađivao mačeve.

TESKEREDŽIJA

Znamo da je beglerbeg mogao da svojim beratima podjeljuje timare sa prihodom do šest hiljada akči. Ali on je mogao svojim teskerom dati na uživanje i veći timar. Tada je teskera služila pritežavaocu kao dokumenat dok ne dobije berat Porte. Činovnik koji je izdavao te beglerbegove berate i teskere zvao se **teskeredžija** ili **teskeredži-efendija.**

Osim toga, on je bio šef kancelarije divana, pripremao predmete koji će biti na dnevnom redu redovnih zasjedanja divana, za-

pisavao odluke i čitao sva akta upućena divanu, kao što su razne molbe, žalbe, predstavke, prijedlozi i sl. Od njegovog referata zavisilo je često kako će se jedan predmet na divanu riješiti, pa je tako mogao znatno da utiče na odluke divana. On je imao da se stara o svim defterima i dokumentima, knjigama i aktima divana. Osim toga, on je zajedno i uporedo sa pokrajinskim timar-defteradrom, odnosno defter-ćehajom supotpisivao sva akta koja su spadala u domen timarske organizacije. Tako je imao neposredno znatan uticaj u upravi i podjeljivanju timara. Za to je učestvovao u procentu takse koja se uzimala za sve registracije u vezi s timarima. Na dvoru nekih beglerbegova bilo je po više tekseredžija, pa su se oni u tome slučaju zvali prvi, drugi i treći teskeredžija. U Bosni su redovno bili dvojica. I danas u Travniku živi porodica Teskeredžića koji potiču od nekog teskeredžije.

BOSANSKI DIVAN

Kao što je u prijestonici Osmanskog carstva postojao **carski,** tako je u svakom beglerbegluku, ejaletu ili pašaluku postojao **pokrajinski divan,** centralna pokrajinska ili zemaljska uprava preko vijeća u kome su sjedili svi glavni funkcioneri centralne zemaljske uprave i u kome se raspravljalo i odlučivalo o svim krupnijim i važnijim poslovima iz djelokruga beglerbega i ostalih glavnih organa divana, centralne zemaljske, pokrajinske uprave. Bosanski divan je raspolagao uredima i administrativnim aparatom koji je izvršavao sve naredbe carskog i odluke pokrajinskog divana.

Stara perzijska riječ **divan** (u pers. glasi **dîvân**) ušla je vrlo rano u islamsku kulturu, prešla u mnoge druge jezike i dobila više značenja. Osnovno značenje te riječi kao pravnog termina jeste ured, zatim vijeće, savjet, zbor i upotrebljavao se u sva tri navedena značenja.

Na čelu pokrajinskog divana i njegovih ureda nalazio se beglerbeg, koji je predsjedavao sjednicama vijeća. U slučaju njegove kraće odsutnosti ili slučajne spriječenosti tu je funkciju vršio njegov ćehaja. Najvažniji redovni članovi i funkcioneri pokrajinskog divana pored beglerbega bili su: **beglerbegov ćehaja, mal** — (ili **hazine**) — **defterdar, divan-efendija** i **mjesni kadija.** Pored tih glavnih i redovnih članova, u pokrajinski divan ulazili su vrlo često i ostali funkcioneri pokrajinske uprave kao **defter-ćehaja, timar-defterdar, defter-emin, teskeredžija** i **roznamdedžija;** zatim **mjesni muftija** i **visoki oficiri.**

Osim toga, u divan su često pozivani i stari iskusni državnici koji su živjeli u središtu ejaleta.

U pokrajinskom divanu vladao je utvrđen ceremonijal isto kao i u carskom divanu. Tako su, npr., defter-ćehaja i timardefterdar sjedili s desne, a aga bosanskih janjičara s lijeve strane hazin-defterdara. Niko nije imao pravo da sjedne na mjesto višega dostojanstvenika.

DOSTOJANSTVENICI BOSANSKOG DIVANA

U službi bosanskog divana spominju se ovi dostojanstvenici: **ćehaja čauša, čauš-baša, čauši** i **muteferike.**

1. ĆEHAJA ČAUŠA (tur. **çavuşlar kethudasi** i **kethuda-i çavuşan)** bosanskog divana vršio je sličnu funkciju na divanu kakvu je funkciju imao istoimeni dostojanstvenik na beglerbegovom dvoru. On je bio starješina svih čauša divana, koji su bili adjutanti, izvršni organi i majstori ceremonijala na divanu. Ovo zvanje spominje se na bosanskom divanu prvi put u vakufnami bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića iz druge dekade safera 995/1587. godine kada se kao svjedok toga akta potpisao i neki **Pehlivan, čavuš divan-i Bosna.**

U navedenom smislu ćehaja čauša je bio i šef divanske policije, pa je imao i svoj zatvor u koji su zatvarane visoke ličnosti za manje krivice. Tako, kad bi što skrivio koji paša sa dva tuga, ili ma koja visoka ličnost, ali ne učini tako nešto zašto bi zaslužio da se zatvori u tvrđavu, on je bio zatvaran i povjeravan na čuvanje čaušlar-ćehaji. Ćehaja čauša je bio **domaći čovjek** koji je u mnogim slučajevima služio beglerbegu kao tumač našeg jezika kod prijema domaćih dostojanstvenika, ako se drukčije nisu mogli sporazumjeti, ili ako se na dvoru nije nalazio dragoman. Kad je u Bosnu dolazio novi beglerbeg, čaušlar-ćehaja bosanskog divana bio je dužan da ga dočeka na granici pašaluka, da uz njega boravi i da mu predstavi sandžakbegove, mir-i mirane, kapetane i druge visoke ličnosti koje su mu dolazile na poklonjenje. Njemu su se obraćali svi ljudi koji su tražili audijenciju kod beglerbega.

Prvi put se ovo zvanje spominje u Bosni u drugoj dekadi safera 995/1587. godine kada je neki Hadži Hasan bio »kethudai čavušan«, ali iz toga njegovog potpisa na vakufnami Ferhad-paše Sokolovića nije jasno da li je on bio ćehaja čauša na bosanskom divanu ili na beglerbegovom dvoru.

DEFTERHANA — ustanova u prijestonici turskog carstva kao i u središtu svakog ejaleta u kojoj su se sakupljali i čuvali svi popisni defteri koji su sadržavali popise svih vrsta zemljišnih posjeda (hasove, zeamete, timare, vakufe i mulkove) kao i popise njihovih posjednika i stanovnika naseljenih na tim posjedima. Glavne knjige koje su se nalazile u svakoj pokrajinskoj defterhani predstavljali su tzv. popisni defteri **(tahrir defteri)** koji su se dijelili na dvije vrste:

a) **mufassal defteri,** pojedinačni, detaljni popisi u kojima su se nalazili popisi zavisnog, a često i ostalog stanovništva popisane oblasti, redovno jednog sandžaka, kao i popisi svih izvora feudalnih prihoda popisane oblasti, tj. sve lične feudalne dažbine zavisnog stanovništva i sve naturalne i novčane daće od svih grana privrede i prometa, svi vakufi i mulkovi.

b) **Idžamal** ili **mudžmel-defteri,** zbirni, sumarni popisi koji su sadržavali rekapitulaciju podataka detaljnih popisa i prikazivali raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zeamete i timare kao i imena njihovih nosioca. Zbog toga se ovi defteri često nazivaju timarski defteri.

Pored ovih glavnih deftera u svakoj defterhani nalazili su se još **roznamče-defteri, derdest-defteri, joklama-defteri** i drugi.

c) **Roznamçe-defteri** su predstavljali dnevnike, žurnale, u koje su uvođene svakodnevne promjene u pogledu raspodjele feudalnih posjeda i njihovih nosilaca kao i svi akti na osnovu kojih su te promjene vršene.

d) **Derdest-defteri** su prikazivali sumarne preglede svih promjena u naprijed navedenim knjigama.

e) **Yoklama-defteri** su prikazivali rezultate vojničkih smotri spahija jedne provincije i sumarne podatke o njihovim feudalnim posjedima. Starješina defterhane zvao se **defter-emin.**

DEFTER-ĆEHAJA i TIMAR-DEFTERDAR — Timarska uprava u pojedinim ajaletima imala je dva glavna odjeljenja. Na čelu jednog nalazio se defter-ćehaja, koji je upravljao zijametima, na čelu drugog timar-defterdar, koji je vodio upravu timara.

U svakom ajaletu postojala su oba organa. U najranije doba postojanja bosanskog pašaluka nalazimo spomena samo timar-defterdaru (995/1587) kada je tu dužnost vršio Hasan efendi, defterdar-i timarha-i Bosna«, a kasnije (1607) samo defterćehaji.

Evlija Čelebija spominje obojicu sredinom XVII vijeka, ali na čudan način.

Nabrajajući hasove visokih funkcionera bosanskog divana, on kaže: »Has hazine-defterdara iznosi 56.000 akči, has defter-ćehaje iznosi 46.000 akči, a has zijamet-defterdara 15.330 akči«. Kako se tu izričito spominje zijamet-defterdar, iz toga bi proizilazilo da je defter-ćehaja isto što i timar-defterdar, ali to ne može nikako biti tačno. Evlijin zijamet defterdar je, u stvari, defter-ćehaja, a ne timar-defterdar. Da je to tako, vidi se iz toga što Ajni Ali nabrajajući iste funkcionere u bosanskom ejaletu (1607) kaže: »Ejalet Bosna ima osam sandžaka, hazine-defterdara i defter-ćehaju«. Govoreći o istim ustanovama budimskog ejaleta, on kaže: »Ejalet Budim ima dvadeset sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defterdara«. Na isti način spominje on te funkcionere i kad navodi njihova lena. Govoreći o temišvarskom pašaluku isti pisac kaže: »Ejalet Temišvar ima šest sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defterdara«. Iz toga slijedi da je defter-ćehaja isto što i zijamet — defterdar i da je Evlija te ustanove u Bosni pogrešno nazvao. To se jasno vidi iz jedne kanunname u kojoj se najviša zvanja u jednoj provinciji, navode ovim redom: mirimiran, miriliva, mal-defterdar, defter-ćehaja, timar-defterdar i miri-alem. Navedeno mjesto kod Evlije treba shvatiti tako da defterdar-ćehaja znači zijamet-defterdar, a mjesto zijamet-defterdar kod njega treba da stoji timar-defterdar. To je pogrešno navedeno kod Evlije i na drugom mjestu.

Iz toga opet proizilazi da defter-ćehaja nije bio glavni arhivar koji čuva svu pokrajinsku arhivu, sve registre u koje su unijeta upravna rješenja i akta beglerbegova, paša sa dva tuga, kapetana, zaima, timariota i drugih«, kako je to objašnjavao Šomet de Fose, koji tu očito smiješao ovu funkciju sa funkcijom defter-emina. A to su bile dvije zasebne ustanove. To se, uostalom, vidi sasvim jasno i u saopštenju Evlije Čelebije, koji kaže da Sarajevo (kao sjedište

ejaleta) ima osim defter-ćehaje i svoga defter-emina; da su defter-ćehaja i defter-emin dvije sasvim različite ustanove, vidi se kod Evlije Čelebije i kad navodi te funkcionere i za mnoge druge ejalete.

Na osnovu raspoloživih podataka, prozilazi da je u Bosni u prvo vrijeme postojao samo timar-defterdar koji je vodio oba referata, da je kasnije, prije 1607, bio samo defter-ćehaja, koji je po rangu bio viši od timar-defterdara, a da su sredinom XVII vijeka postojale obje ustanove, pa je defter-ćehaja upravljao zijametima, a timar-defterdar timarima.

Premda u izvorima ne nalazim spomena obojici funkcionera, u ranije doba postojanja bosanskog pašaluka međutim, ipak mislim da su sa osnivanjem bosanskog pašaluka bile osnovane u Bosni obje ustanove.

Timar-defterdar je upravljao samo timarima i bio niži organ od defter-ćehaje, što se vidi ne samo po iznosu prihoda jednog i drugog organa nego i po njihovom mjestu na ranglisti najviših zvanja jednog ejaleta u navedenoj kanun-nami.

Oba organa postavljala je Porta na osnovu prijedloga beglerbega beratom koji je u sultanovo ime izdavao glavni defterdar centralne vlade.

Za vršenje svoje službe oba organa uživala su zijamete čija je vrijednost u razna vremena bila različita.

Prema računu Šometa da Fosea, bosanski timar-defterdar je u njegovo vrijeme (1807) mogao da ima 50.000 groša prihoda. »Stalna plata mu je u tome što on drži više spahiluka koji nose šest hiljada groša i deset od sto od one sume koja se daje Carigradu kada se dobije berat ili uvodi u posjed za svaki spahiluk.

Kada je defter-ćehaja bio unaprijeđen, postao je hazine-defterdar, a timar-defterdar — defterdar-ćehaja. Nadređeni organ pokrajinskog timar-defterdara bio je glavni timar-defterdar u Carigradu, a pokrajinskog defter-ćehaje — carigradski defter-ćehaja. Njihov odnos prema pokrajinskom hazine-defterdaru nije dovoljno jasan.

Ako je neko želio da dobije neki upražnjen timar ili zijamet, trebalo je da se obrati pokrajinskom timar-defterdaru, odnosno defter-ćehaji s molbom na koju je ovaj stavljao svoju klauzulu o pravnom statusu toga lena i da proslijedi molbu beglerbegu, odnosno Porti, u carsku defterhanu, već prema tome koji je organ bio nadležan za podjelu dotičnog timara. Kad bi timar dodijelio beglerbeg, moralo se javiti u Carigrad da se i tamo zavede. Bez znanja i odobrenja pokrajinskog timar-defterdara nije bilo moguće vršiti nikakve transakcije s timarima. Jednom riječju, bez znanja pokrajinskog timar-defterdara nije se mogao voditi nikakav postupak u vezi sa pravnim promjenama na timarima. Bez njegovog odobrenja i znanja, nije se moglo ući u posjed ni tzv. gedik-timara, čiji su iznosi bili nepromjenljivi, koji su bili vezani za određene službe i bili nasljedni u porodici (kapetani, dizdari, posade, svećenici, knezovi). Kada bi postao upražnjen jedan od te vrste timara, moralo se obratiti timar-defterdaru da uputi prijedlog Porti za uvođenje nasljednika u posjed, jer ni beglerbeg, pa prema tome ni pokrajinski temar-defterdar, nije mogao da ta pitanja rješava u okviru svoje nadležnosti, nego je

samo imao pravo da to predlaže Porti. U slučaju da se pojavi više kandidata na jedan timar, pravo na uživanje timara dobivalo je uvijek ono lice koje je predložio timar-defterdar.

Timar defterdar se katkada javlja i kao šef uprave ne samo timara nego i carskih hasova koje je davao u zakup. On je pobirao prihode sa upražnjenih timara koji su u tim slučajevima pripadali državi.

Ista prava i dužnosti koja je timar-defterdar imao u odnosu na timare imao je defter-ćehaja u odnosu na zijamete. Obje ustanove ukinute su zajedno sa likvidacijom spahijske vojske 1839. godine.

DEFTER EMIN — doslovno znači povjerenik deftera, a kao tehnički termin i zvanje u Osmanskoj imperiji ta složenica je označavala šefa centralne ili pokrajinske arhive (defterhane ili registrature). On je čuvao sve deftere pokrajinske defterhane, kao i ostale registre u koje su unošena sva akta, zvanična korespondencija beglerbega, pokrajinskog divana i svih njegovih ureda u vezi sa spahijskim posjedima. To je bio vrlo važan i povjerljiv organ pokrajinskog divana.

Turci su posvećivali veliku pažnju ne samo svojim registraturama nego i starim arhivama. Službene knjige i dokumente čuvali su u kesama od platna, a ove u vrećama. Arhive su sređivane po uredima, kronološki i po predmetima. Naročita pažnja obraćala se čuvanju katastarskih deftera i registara koji su uvijek stajali zapečaćeni u sanducima. Te pečate stavljao je sam beglerbeg ili glavni pokrajinski defterdar. Bez njihovog odobrenja nisu se smjeli otvarati. Kada je trebalo izdati neki akt, kao izvod iz deftera, ili ispitati neki slučaj, onda je defter-emin donosio kese sa dosijeom ili defterom koji je otvaran u prisutnosti paše, ili defterdara, pošto bi se prethodno ustanovilo da je pečat ostao netaknut. Poslije upotrebe, dokumenta su opet spremljena, propisno zapečaćena i predata defter-eminu da ih pohrani u arhivu. Nijedan defter nije smio ostati ni časa nezapečaćen.

Isto tako postupalo se, uglavnom, i prema ostalim zvaničnim knjigama. Ni jedan ispunjen protokol nije smio ostati nezapečaćen. Kad god je došao novi beglerbeg, u njegovim su uredima uvođeni novi defteri, a raniji pohranjivani u arhivu.

Defter emin je bio dužan da jedanput ili dvaput mjesečno referiše beglerbegu sve što je unešeno u protokole divana.

Prilikom dolaska novog beglerbega, defter-emin je bio dužan da ga dočeka i da mu izađe u susret zajedno sa ćehajom čauša pokrajinskog divana do granice pašaluka, s najvažnijim spisima, kako bi mu prilikom prve posjete mogao da pruži uvid u akta i dokumenta koja bi beglerbeg mogao da zatraži.

Defter-emina je postavljala Porta obično na prijedlog beglerbega. Za svoju službu defter-emin je uživao timar sa prihodom u vrijednosti od 5.000 akči. Ako ga unaprijede, postaje timar-defterdar.